

Kako semiotično misliti družboslovno teorijo in Kako družboslovno misliti semiotično teorijo

I. Težave sodobne semiotične teorije

“Some lament the fact that semiotics has not succeeded in establishing itself as a regular discipline. Some proclaim the end of semiotic venture. But the fact that semiotics remains a vast construction site, haunted by nomads of the mind, should on the contrary be celebrated as the best possible omen for its future.” (Bouissac 1996: 1)

Sodobna semiotična teorija je v obdobju, ko jo tare precej težav. Morda sploh ni pretirano reči, da je sodobna semiotika v nezavidljivo dvoreznem položaju, kajti po eni strani predstavlja eno spodbudnejših in po drugi eno bolj problematičnih raziskovalnih usmeritev. Posledično je seveda v resnih težavah tudi semiotika kot akademska oziroma znanstvena disciplina. Pri tem se največje težave pojavljajo v zvezi z znanstvenim statusom (i), prepoznavnostjo (ii) in pa z možnostmi razvoja (iii). Vendar je izjemno pomembno, da za zdaj to ni toliko problematičnost navzven, kot je problematičnost navznoter. Zdi se, da se sodobna semiotična teorija močno oddaljuje od svojih korenin in hkrati nekako obotavljajoče stoji na razpotju, pri čemer je popolnoma jasno, da bo odločitev za nadaljevanje, ki bo brez dvoma prišla zelo kmalu, nepovratno ključna za njeno nadaljno usodo.

(i) V zadnjih nekaj letih se je znanstveni status semiotike

radikalno spremenil in prav to je morda smiselno interpretirati kot bistven razlog trenutnih težav semiotične teorije. Medtem ko se je v obdobju preboja šele oblikoval njen prostor med uveljavljenimi akademskimi pristopi, danes semiotike enostavno ni več mogoče spregledati. Še pred časom je bila semiotika morda komaj kaj več kot popularna epistemološka možnost, modna raziskovalna usmeritev ali pa teatralno inovativen metodološki prijem; ne prav daleč nazaj so bili prav to argumenti nekaterih ključnih teoretikov za njihovo semiotično udejstvovanje. Semiotika se je pri tem vselej samodefinirala kot veda o označevanju, reprezentaciji in komunikaciji in znotraj tako postavljenega interesnega področja sta bili možnost eklektičnega poenotenja raziskovalnega polja po eni strani in pa možnost poznanstvenjenja pristopa, ki ju je semiotična perspektiva ponujala, le še dodatni ugodnosti. V formalnem smislu je danes razlika v tem, da je semiotika že institucionalizirana in tako predstavlja akademsko legitimno raziskovalno prakso; čeprav pa je dejstvo, da je število semiotičnih oddelkov po univerzitetnih ustanovah (za zdaj) mogoče naštetih le za dober ducat. V tem formalnem smislu ima semiotika zato še vedno nekako marginalno pozicijo, vendar pa se ne morem znebiti občutka, da je že s prvim izključno semiotičnim oddelkom izgubila velik del intelektualne privlačnosti in mamljive draži, po kateri je bila značilna v šestdesetih in sedemdesetih letih.

Vsebinsko gledano pa se zdi razvoj sodobne semiotične teorije povsem premočrten. Razvoj od trendovskega 'Weltanschauung', ki se je v začetku agresivno uveljavljal v delih nekaterih vodilnih humanistov svojega časa, do vplivne raziskovalne usmeritve, je bil mogoč predvsem zato, ker se je semiotika vseskozi dobro navezovala na obstoječe in uveljavljene akademske discipline. Tako se je v začetku semiotična teorija močno naslanjala na lingvistiko (naprimer praški lingvistični krožek z Jakobsonom, Mukašovskim in drugimi; danski glosematiki oziroma Hjelmslev in sodelavci; šola iz Tartuja z Ivanovim, Lotmannom, Upsenskim itd.), na filozofijo, in sicer predvsem na pragmatizem in fenomenologijo, kasneje tudi na različne oblike psihologije (denimo: behaviorizem in Morris, psihoanaliza in Metz, fenomenološki gestaltizem in Merlau-Ponty itd.). Za to zgodnejše obdobje pa seveda še ni bilo mogoče govoriti o enotnem semiotičnem polju ali paradigmi. O čem podobnem je mogoče govoriti šele z nastopom sodobnih semiotičnih teoretikov, ki so predvsem s svojim organizacijskim delom različne raziskovalne skupine povezali in med njimi omogočali ustvarjalno komunikacijo. Pomembna imena so v tem smislu Umberto Eco, Thomas A. Sebeok, Achim Eschbach in drugi; pomembni prelomni dogodki

pa so predvsem ustanovitev mednarodnega semiotičnega združenja (IASS); ustanovitev stalnih knjižnih zbirk pri uveljavljenih založbah de Gruyter in Indiana University Press, namenjenih izključno semiotičnim tekstom; lansiranje več znanstvenih revij, posvečenih semiotičnim študijam, naprimer *Semiotica*, *VS*, *Transactions of the Charles Peirce Society* itd.

Konec sedemdesetih in v osemdesetih letih je zato semiotika postajala nekakšen "supermarket idej" (Dascal 1983: 61). Na ta način ni trajalo dolgo, da so svoje mesto pod streho semiotike dobile različne usmeritve in različna raziskovalna področja: vse od fenomenologije, etnometodologije, analitične filozofije ter empiričnega neopozitivizma in kritičnih teorij, pa preko antropologije, kognitivistike, komunikologije, kulturologije, sociologije, psihologije in tako naprej in naprej do najskritejših kotičkov intelektualnih prizadevanj.¹ Vendarle pa je takšno množično in večinoma neselektivno vključevanje vsega, 'kar leze in gre', v semiotiko postalo kmalu dvorezno za samo semiotično teorijo in njen znanstveni status. Po eni strani je semiotika sicer pridobivala znanstveno legitimnost, po drugi pa je postajala vse manj razločljiva. Prostor med znanostmi si je pridobila z rastočim korpusom semiotičnih tekstov, problemi nerazločljivosti pa so se pojavljali zaradi rastočega obsega pridruženih in integriranih področij oziroma disciplin.

Kvantiteta, ki je ni bilo mogoče spregledati, je sicer povzročila, da se je mesto semiotičnega raziskovanja enakovredno uvrstilo v akademske vrste, toda slednje je sprožilo tudi resne ugovore, da semiotika vendarle še ni zrela znanstvena usmeritev, da je prezgodaj ponudila sintetični znanstveni model, da vključuje vse in zato ne pojasnjuje ničesar, da "privlači zgolj naivne zagovornike, ne pa resnih znanstvenikov" (Maranda 1989) itd. Odgovore na takšne kritike so semiotični teoretiki ponujali na štiri načine²: nekateri so iskali še trdnejše povezave med semiotiko in drugimi akademskimi disciplinami, denimo biologijo, antropologijo, psihologijo itd.; precej jih je iskalo trdne korenine v (evropski) zgodovini filozofske misli: sv. Avguštin, Aristotel, Platon itd.; nekaj pomembnih avtorjev je iskalo bolj trdne, rigidne znanstvene okvire semiotične analize, kot denimo Eco (1976) ali Pelc (1983); precej pa se jih je sklicevalo na poenoteno terminologijo in zato (navidezen) konsenz o pomenskih vrednostih ključnih konceptov.

Prav zaradi tega so se pojavili dvomi o tem, kaj semiotika kot intelektualni projekt sploh predstavlja. Sebeok je v tem smislu zabeležil: "Confusion reigns both among and beyond the cognoscenti as to whether semiotics is an approach, or field or discipline, or method, or theory, or science, or a disease." (1986: 19) Desetletje kasneje pa še vedno ni nič drugače. Sonesson, denimo, ugotavlja nespremenjeno stanje: "It still seems to be

¹ Zgovoren in predvsem pregleden prikaz vsega tega je mogoče najti, denimo, v Nöthovem "priročniku" (1995: 4–7). Precej pa razkrivajo tudi indeksi naslovov v zbirkah *Advances in Semiotics*, v revijalnem semiotičnem tisku in v sporedih semiotičnih kongresov.

² Bolj poglobljeno analizo teh odgovorov sem predstavil v neki drugi razpravi (Pinter v tisku), zato na tem mestu podrobnejše argumentacije ne bom ponavljal.

³ Še pred kakšnim desetletjem je bila takšna kategorična razdelitev manj problematična. (prim. Justin 1990). Od tedaj pa je postalo jasno, da so brez pravih naslednikov nekatere evropske humanistične šole, zaradi katerih je bilo neameriško oziroma strukturalizmu sorodno ukvarjanje z znaki smiselno označiti kot "evropsko smer" (Justin 1990: 173). Tako je očitno, da se pomembnosti danskih glosematikov spominja le še Eco; praškega lingvističnega krožka in ruskih tartujevcev pa praktično nihče.

⁴ Mnogi vplivni analitiki (predvsem nesemiotiki) v zadnjem času imajo velike probleme z razlikovanjem med semiotiko in semiologijo, naprimer Jon Baggaley (1980: 8), Graeme Turner (1993: 44–45) ali Scott Lasch (1993: 182) obravnavajo le po eno od obeh. Denis Poniž (1993: 109) je obe disciplini med seboj celo zamešal in semiologiji pripisal značilnosti semiotike in obratno. Drugi, kot so Judith Lazar (1993: 85), John Fiske (1994: 40), Dennis McQuail (1983: 130) itn., pa obe možnosti sploh kar izenačijo.

impossible to establish a consensus among all semioticians on what semiotics is all about; and many semioticians will not even care to define their discipline." (1996: 44)

Ključni problem, ki ga glede tega vidim v navezavi z znanstvenim statusom semiotične teorije, je natančno v tem, da navkljub velikem soglasju o slabosti in neustreznosti ponujenih odgovorov, predvsem pa o neustreznosti scientifikacije semiotične teorije, to stanje še vedno ni preseženo. Na vprašanje o znanstvenem statusu večina sodobnih semiotičnih teoretikov še vedno ponuja omenjene odgovore, čeprav se v istem dahu zaveda njihove epistemološke impotence.

(ii) Čeprav je sodobna semiotika izjemno raznovrstno in vsestrano raziskovalno področje, je vseeno treba ločiti njen sodobni teoretski korpus na dva prepoznavna in relativno avtonomna dela. Prvi del oziroma dominantno razumevanje semiotike se je oblikovalo med avtorji, ki delujejo ali gravitirajo v Raziskovalnem centru za jezik in semiotične študije pri Univerzi Indiana v Bloomingtonu, v ZDA. V tem krogu delujejo avtorji, kot so Eco, Sebeok, Deely, Krampen, Shariff in drugi. V dominantno smer sodobne semiotične teorije pa nekako sodijo tudi Kanadčani, kjer je osrednji predstavnik Paul Bouissac, pa Skandinavci, kjer so vplivni predvsem Šved Göran Sonesson, Finec Eero Tarasti in drugi, nekaj italijanskih semiotikov, kot so Parmentier, Colapietro, Ponzio in še nekateri; ne nepomembne vloge pa igrajo v tej dominantni smeri tudi nekateri poljski, španski in nemški avtorji. Drug velik kos sodobne semiotične teorije pa sestavljajo protagonisti psihoanalitične, (post)strukturalistične ter kritične semiotike. Ti teoretiki, ali "semiotična levica" (Lash in Urry 1994: 31), denimo Blanchard, Gottdiener, Simpkins, Hall in Fiske ter njihovi sodelavci iz 'cultural studies' šole, teoretiki okoli revije Screen in tudi okoli nekaterih drugih revij o filmski teoriji, izvirajo predvsem z Otoka, Avstralije in Francije ter delno tudi iz ZDA in Italije.

Navkljub očitni divergenci dveh osrednjih usmeritev, pa je sodobna dela semiotične teorije pravzaprav nemogoče razdeliti po enostavnem in uveljavljenem kriteriju, ki ima že tradicionalno veljavo, in sicer na semiotične in semiološke³. Takšna razdelitev, ki mnoge tudi danes zelo očitno bega⁴, je smiselna le za identificiranje dveh različnih idejnih tradicij (Singer 1984; Pinter v tisku), torej za raziskovalne pristope, ki so semiotiko pravzaprav uvedli. Produkcija semiotične teorije od poznih osemdesetih dalje pa te tradicionalne dihotomizacije ne podpira več. Sodobne obravnave je namreč težko ločiti po kakršnemkoli kriteriju izključnosti, saj ob določenih problemih združujejo tako semiološke kot tudi semiotične nastavke, pojme in metode. Poleg tega pa je vse več obravnav, ki se same kvalificirajo kot semiotične, vse manj vezanih na izvorno

semiotično tradicijo. Pogosto vez vzdržujejo le še v nekaterih točkah in ne v celotnem korpusu idej, kakor je bilo to še v sredini tega stoletja. Zanimivi konceptualni problemi, ki pa vendarle ostajajo točke divergence med obema osrednjima smerema sodobne semiotične teorije, so proces/sistem in pa diadnost/triadnost. Pomembno ločnico med dominantnim razumevanjem semiotike in semiotično levico pa je mogoče potegniti tudi glede na središčne momente pozornosti: interpretacija vs. dekodiranje, panhronija vs. diahronija artikulacije znakov, kontinuiranost vs. diskontinuiranost, pragmatika vs. naturalizem (Pinter v tisku).

Prepoznavnost semiotike pa ni problematična v tem smislu, da je kot take ne bi bilo več mogoče prepoznati izmed drugih raziskovalnih pristopov, čeprav so ugovori, da je semiotika le ime, za katerim ni ničesar, dejansko zelo pogosti. Celo nasprotno. Pojmi, izpeljani ali drugače povezani s semiotiko, so precej pogosto v rabi in celo dobivajo vedno nove pomenske povezave celo izven semiotičnega polja samega. Oznaka semiotično se namreč uveljavlja kot prepoznaven atribut, za katerega referent se zdi, da je, oziroma naj bi bil zelo čvrsto situiran. Toda, vprašanje prepoznavnosti je konstituirano drugje. Jedro problematičnosti ni v neprepoznavnosti kot taki, temveč v tem, da je dejansko neprepoznavno tisto, kar prepoznavnost sploh legitimira. Problem je namreč v mitizirani podobi semiotike, kajti polje semiotičnega se je tako neobvladljivo razširilo, da je zelo umestno vprašanje o njegovi dejanski identiteti. Morda je celotno polje sodobne semiotične teorije na videz ustrezno projekciji o vse vključujoči vedi o znakih, ki jo je napovedal Saussure; morda je tudi v skladu s Peirceovim projektom o 'doktrini znakov', toda če bi to držalo, bi bila situacija paradoksalna. Trenutno stanje v semiotični teoriji in pa napovedano stanje, ki sta ga na svojih teoretskih premisah zgradila Peirce in Saussure, bi bila v tem primeru popolni nasprotji. Dejanska situacija bi bila negacija njunih premis in zato tudi ovržba epistemološke logike, po kateri sta do definicije prišla kot utemeljitelja. Glede na to torej, da situacija ni v skladu z napovedano, je treba zaključiti, da semiotika ni več to, kar sta Peirce in Saussure menila, da bo, ampak nekaj drugega.

Vsaj tri bistvene stvari, ki jih je treba prepoznati v sodobnem stanju, so namreč značilno in radikalno drugačne od tistih, ki sta jih napovedala oziroma ki sta si jih želela Peirce in Saussure. Prvič, Peirce in Saussure, popolna sistematika bi se verjetno ne strinjala z nepovezanim korpusom obravnav in nesistematično obdelanim poljem, ki je načrtano; drugič, osrediščenje logike, ki je teoretsko ključna pri Peirceu, nekoliko manj pri Saussureju, v sodobnih obravnavah praviloma izostaja; tretjič, predvsem obe osrednji semiotični usmeritvi sta v izjemno težavnem položaju

glede metapozicije, ki si jo (implicitno ali eksplicitno) lastita in ki jima glede na izhodiščne premise, kakor sta jih postavila Peirce in Saussure tudi pripada. Toda, če stvari očitno kažejo na drugačno stanje, kaj pa je potem semiotika; kaj bi sploh lahko bila, če je očitno, da ne more biti tisto, o čemer sta govorila oba njena očeta? In v tem je problem prepoznavnosti: semiotika je navzven prepoznavna kot nekaj, kar ne more biti. Da pa je vzrok problema izključno notranji, torej na ramenih semiotičnih teoretikov samih, pa je jasno po tem, da se avtorji obeh osrednjih semiotičnih usmeritev še vedno sklicujejo na svoja idejna očeta pri oblikovanju identitete svojega področja.

Težava, ki jo vidim, je torej v tem, da se, čeprav je povsem očitno, da referent pri identificiranju semiotike ne moreta več biti obe že konvencionalizirani napovedi njenih dveh idejnih očetov, semiotični teoretiki še vedno sklicujejo nanju in ju privzemajo za utemeljevanje svojo identitete. Še večja težava je, da se zaradi tega sploh ne ukvarjajo s tem, kaj semiotika je oziroma kako jo identificirati.

(iii) Glede na zgoraj predstavljene težave semiotične teorije, so možnosti njenega nadaljnega razvoja izjemno problematične. Gledano z logiko semiotične teorije same, bi bil zaključek, da pešajo, celo neizogiben. Da so te težave bolj notranje kot zunanje, je povsem jasno po tem, da je mogoče na semiotično noto še vedno producirati velike količine tekstov. Vendar pa je hkrati težko spregledati, da so ti vse manj prepričljivi oziroma da izgubljajo izrazito semiotičen ton. Če izluščimo čelni značilnosti obeh osrednjih usmeritev v semiotični teoriji, je očitno, da se največje težave glede nadaljnega razvoja semiotične teorije pojavljajo prav v zvezi z njima. Težava za semiotiko je seveda v tem, da je prav na teh mestih tudi najlažje pojasniti in legitimirati izgleda za razvoj. Za frankofonski opus semiotičnih študij, ki so dolgo veljala za izjemno drzno in kritično, se pogosto pojavljajo ocene, da je vedno manj aktualen in inovativen; po ostrih kritikah pa tudi ni več videti, kako naj se ta tradicija zopet postavi na trdne noge in na pozicijo, ki jo je še nedavno tega imela. Medtem po posameznih znanstvenih disciplinah, kjer je bilo strukturalistično idejno nasledstvo trdno zasidrano, metodo samo že izrivajo in zamenjujejo druge možnosti, s čimer ta del semiotične teorije izgublja pomembno oporo. Po drugi strani se dominantna usmeritev v semiotični teoriji približuje točki, ko ne bo več področja, ki bi ga bilo mogoče uspešno integrirati v semiotično polje. Njen zunanji videz sicer ne kaže ničesar strašnega, toda epistemična neproduktivnost, ki je neposreden rezultat pansemiotičnega inkluzivizma, to je znanstvene politike tega dela semiotične teorije, je navznoter vse bolj pereča. Predmetu obravnave namreč ni omogočeno, da bi lahko

presegel izhodiščno metodično zamejitev ali tisto, čemur Močnik pravi "začetna intuicija naivnega branja" (Močnik 1989: 217), in sicer predvsem zato, ker je nesistematično razpršen in na ta način oropan takšne možnosti.

Poleg težav na najbolj izpostavljenih mestih obeh osrednjih semiotičnih usmeritev pa je za sodobno semiotično teorijo izjemno problematičen tudi njen odnos do same sebe kot metapozicijskega oziroma superpozicijskega pristopa. Obe sta bili namreč semiotiki prirejani že v delih obeh utemeljiteljev⁵. Superpozicija je določena kot pozicija konkretnega znanstvenega pristopa, semiotične teorije, ki predstavlja krovno ogrodje za raziskovanje pojavnega in pomenskega sveta. V spisih C. S. Peircea je superpozicija vselej v ospredju pozornosti; v njegovem teoretskem sistemu je namreč semiotika legitimna za proučevanje vse reprezentacijske dejavnosti (Peirce 1931–58: 1–191), torej tudi mišljenja, argumentacije in artikulacije. Superpozicija semiotične teorije pri Saussureju ni povsem elokventna, četudi pravi:

"Jezik je sistem znakov, ki izražajo ideje, in je torej primerljiv s sistemi pisav, abecedami gluhtonemih, simboličnimi obredi, vljudnostnimi formulami, vojaškimi signali itd. Vendar je najpomembnejši izmed teh sistemov." (*de Saussure 1994: 34*)

Na to superpozicioniranje Saussurjeve teorije je kasneje opozoril predvsem Barthes, ki je postuliral jezik kot označevalni sistem par excellence, kot sistem, na katerega se vsi ostali označevalni sistemi šele nanašajo.

Metapozicija je po drugi strani določena s pogledom na raziskovalni pristop sam, in tudi na druge, konkurenčne raziskovalne pristope. Pri Saussureju je opredelitev te pozicije manj znana (Sonesson 1996: 44) kot pri Peirceu. Kljub temu pa je njena predstavitev nedvoumna:

"Daleč od tega, da je objekt tisti, ki predhodi zorni kot, zdi se, da je zorni kot tisti, ki ustvari objekt; plega tega nam nič ne govori vnaprej, da je nek način obravnavanja dejstev boljši ali superioren nekemu drugiemu." (*de Saussure 1994: 40*)

Nedvoumno je namreč nakazana možnost in celo potreba po proučevanju različnih pristopov in torej tudi njegovega. Peirce na drugi strani metapozicijo elaborira že v izhodišču, in se nanjo konstantno sklicuje. Ukvarjanju z raziskovalnimi pristopi in metodami dobi v Peirceovi terminologiji celo svoje ime, *methodeutika* (*methodeutic*), in predstavlja disciplino, ki: "proučuje metode, ki bi jim morali slediti v raziskovanju (...) predstavljanju in (...) aplikaciji resnice." (Peirce 1931–1958: 1–191) Z vidika logike in v navezavi na drugo trihotomijo znakov, ki jo je razvil Peirce, pa je *methodeutika*: "doktrina o splošnih pogojih referiranja Simbolov in drugih Znakov na interpretante, ki jih želijo determinirati." (Peirce 1931–1958: 2–93)

⁵ Podrobnejšo diskusijo o tem je v Sonesson (1996), Tejera (1988), Eco (1984), Prieto (1975) idr.

Problematičnost meta- in super pozicije je v več konkretnih pomanjkljivostih. Na konkretni ravni: avtorji dominantne usmeritve v semiotični teoriji se praktično ne lotevajo poglobljenega proučevanja jezikovnih praks označevanja, zagovorniki kritične semiotike pa svoje analize izpeljujejo skoraj izključno iz jezikovnega označevanja. Najbolj pomembno pa je to, da sodobne obravnave iz obeh osrednjih tradicij metapozicijo izrazito premalo ali pa je sploh ne tematizirajo; kakor da prvi razumejo Peirceovo sto in več let staro filozofsko argumentacijo za alibi lenobnosti in kot da je druge utrudila derridajevska preokupacija z metapozicijo in otopila barthesovska realizacija superpozicije.

Obstaja pa tudi problem drugačne vrste, ki zadeva razvojne smernice. Vse težje je namreč v sodobnih obravnavah slediti navezavam na semiotično tradicijo ali iz njih celo deducirati izvirne semiotične premise. V vse več primerih se celo zdi, kot da je semiotika pojmovno pribežališče, ki ga v sili poiščejo nekateri avtorji in njihovi projekti, da se pod oznako 'semiotično' znanstveno legitimirajo.

Težave razvojnih perspektiv semiotične teorije, katerih indikatorji so inherentni konkretnim teoretskim obravnavam, so torej večrazsežne. Smer oziroma smeri reševanja so sicer izvorni semiotični zastavitvi pertinentne, toda ni videti, da bi jih sodobni semiotiki ubirali s kakšnim velikim navdušenjem.

***

Povsem pred kratkim pa so izšle tri knjige, ki razvojni potencial semiotike napovedujejo manj črnogledo. Gre za uredniško delo očeta in sina, Thomasa A. Sebeoka ter Jeana Umiker-Sebeoka (1995), ki prinaša semiotično izvirne načine obravnave vizualne komunikacije in percepcije, monografijo Thomasa Dadessia (1995), ki poskuša prestopiti mejo, ki jo neupravičeno postavljajo sodobni semiotični teoretiki pred kognicijo, ter avtorski projekt Klause Bruhna Jensena (1995). Morda je treba pričakovati nadaljnje premike semiotike predvsem v teh treh smereh. Namen pričujočega besedila je predvsem v tem, da prikaže in preveri možnosti izhoda iz zagat, kakor ga je v svojem projektu ponudil Jensen.

II. Epistemološke osnove semiotičnega postavljanja družboslovne teorije...

“There is an uneasiness that has spread throughout intellectual and cultural life. It affects almost every discipline and every aspect of our lives. This uneasiness is expressed by the opposition between objectivism and relativism, but there are a variety of other contrasts that indicate the same underlying anxiety: rationality versus irrationality, objectivity versus subjectivity, realism versus antirealism.” (Bernstein 1983: 1)

Razdeljenost sodobne semiotične teorije je z določenega vidika popoln odsev bipolarnega razmerja epistemološke polariziranosti, ki ga vidi Bernstein. Čeprav se njegovo (1983) konceptualiziranje znanstvenih teorij za ene in druge zdi na prvi mah skoraj manično ali vsaj nasilno, je vendar treba imeti pred očmi, da je njegovo razumevanje obeh pojmov nekoliko manj konvencionalno in precej bolj odprto. Tako je združevanje, naprimer, Fregeja, Husserla, Popperja in zgodnjega Wittgensteina pod oznako objektivisti, ter Rortyja, Feyerabenda, Kuhna in poznega Wittgensteina pod oznako relativisti, lahko interpretirano napačno, če kriterij, po katerem Bernstein posamezne avtorje razporeja pod obe kategorični oznaki, ni jasno predstavljen.

“Z ‘objektivizmom’ mislim na temeljno prepričanje, da obstaja ali da mora obstajati neko stalno, ahistorično ogrodje ali matrica, na katero se lahko na koncu sklicujemo v določanju značaja racionalnosti, znanja, resnice, dobrote ali pravičnosti.” (Bernstein 1983: 8)

“Kakor sem karakteriziral relativista, je njegova ali njena temeljna teza, da ne more biti višjega poziva kot na dano konceptualno shemo, jezikovno igro, niz družbenih praks ali zgodovinskih epoh.” (Bernstein 1983: 11)

Kriterij je torej pri Bernsteinu razumevanje dometa spoznavnega prizadevanja in tragična razklanost, o kateri govori, je očitno najprej v cilju in šele potem v pristopu. Na ta način, ko dobimo posplošene konceptualizacije, je mogoče izločiti performativno kontradikcijo vsake od polariziranih pozicij. V grobem rečeno sta obe razkriti z naslednjim: relativizem zaradi relativizma ne more svoje pozicije utemeljevati za edino pravo oziroma resnično, objektivizem pa v iskanju univerzalne sheme predpostavlja takšno univerzalno shemo, saj iz nje pričinja iskanje.

Morda je vendarle pretirano govoriti o tragični nepremostljivosti razkola, kakor ga predstavlja Bernstein. Namreč, “skupini imata mnogo skupnih resursov, kot sta način komunikacije v naravnem jeziku in temeljni niz elementarnih

družbenih norm vljudnosti, konformnosti itd.” (Solomon in Ziman 1994: 17). Povedano drugače, akademski zagovorniki vsake od smeri enako skrbijo za svojo plačo, napredovanje, promocijo, znanstveni ugled in dobro ime, kar “dodaja drugačno dimenzijo njihovemu boju za pravo znanost” (ibid.).

Za sodobne semiotične teorije je kljub temu treba reči, da med obema osrednjima usmeritvama vendarle ne vzpostavljajo tako tragičnega razkola, kot po Bernsteinu obstaja v družboslovju in humanistiki nasploh. Ni kakšnih paraakademske metod vzajemne ekskomunikacije, paranoidne diskreditacije ali česa podobnega. Kar obstaja kot ključen atribut razkola, pa je med obema semiotičnima usmeritvama epistemološko razhajanje. V pričujočem razdelku bom zato najprej poskusil vmestiti epistemološke kontroverze med dominantno in kritično smerjo v semiotični teoriji v širše epistemološke polje in sodobne dileme, ki ga določajo. To vprašanje je zanimivo vsaj zaradi več razlogov: najprej zaradi že omenjene pomanjkljivosti v sodobnih semiotičnih teorijah, v katerih iz takšnih ali drugačnih razlogov epistemološka tematizacija praviloma umanjka; zanimivo je tudi zato, ker ni videti, da bi v objektivu sodobne epistemologije semiotična teorija predstavljala kakšen zelo pomemben epistemološki problem – čeprav to, kot že prikazano, nedvomno je; in nenazadnje je to vprašanje zanimivo tudi zaradi semiotične specifičnosti epistemologije same.

***

Če je ključen epistemološki premik v zadnjem času prinesla podmena, ki v začetku *predpostavlja konstruiranost realnosti* kot svoje spoznavno izhodišče, potem je treba ugotoviti, da je bila sprva sprejeta relativno slabo (Geeland pred objavo; Fuller 1991; Knorr-Cetina 1994), ker je pač relativizirala tedaj prevladujoče ‘ortodoksno’ razumevanje realnosti kot objektne in zapopadljive stvarnosti; ker je torej problematizirala razumevanje, da so vsi pojavi v tej tako imenovani realnosti lahko kot kamni, ki jih človek zgrabi, meri in jih meče ob tla ob različnih poskusih. Vendar pa se je v zadnjem času zgodila “modnost” (Luhmann 1988: 7) tega tretjega epistemološkega izhodišča, ki je značilno različen od obeh starejših pristopov k znanju in znanosti, iz natančno istega razloga (Fuller 1994). Predvsem se je izkazalo, da znanstveni projekt objektivistov ni bil ravno uspešen, še najmanj v smislu uniformiranja epistemoloških pozicij na različnih področjih znanosti. Kot njihovo radikalno nasprotje, subjektivistične pozicije v epistemološkem pristopu, pa pač “danes niso več žive opcije” (Bernstein 1983: 12). Relativizem kot druga vrsta zoperstavitvi

epistemološkem objektivizmu pa, kar je bilo povsem v skladu s svojim temeljnim sporočilom, tudi ni pokazal agresivnih ambicij po uniformiranju epistemološkega pristopa.

Vendar pri konstruktivizmu ne gre za odnos binarne opozicije do konkurenčne epistemološke doktrine, kot je šlo denimo v primeru subjektivizem – objektivizem ali objektivizem – relativizem, kajti temeljna konstruktivistična predpostavka, da “nam je zunanji svet kot ‘objektivna resničnost’ kognitivno nedostopen” (Škerlep 1995: 776) ni v temeljih zatresla le objektivistične spoznavne podlage družboslovja, temveč je po drugi strani tudi problematizirala ekskluzivizem subjektivističnih spoznavnih pozicij.

Rešitev, ki jo ponuja konstruktivizem, je razmeroma enostavna. Ne odreka se ničemur, kar je kot končna instanca postulirano v že obstoječih ekstremnih epistemoloških pristopih; subjektivnemu kognitivnemu aparatu namreč sopostavlja okolje kot zunanjo realnost, ki je v nekem smislu “medij” (Maturana in Varela 1980: xvi), katerega vloga je, da sproža posameznikov kognitivni aparat, s čimer se slednji lahko samorealizira. Čeprav po Bernsteinovi kategorizaciji v bistvu konstruktivizem nagiba na stran relativizma, je modnost⁶ te epistemološke odločitve predvsem v tem, da vendarle ponuja tretji izhod, konsistenten s sodobnim duhom časa, pri iskanju točke, okoli katere je mogoče graditi znanje. Modernost konstruktivizma je sicer predstavljena v nekoliko drugačno luč, ko ugotovimo, da ima filozofske korenine že v Humovem problemu indukcije. Sam problem indukcije, kljub temeljitim poskusom, kakršen je bil denimo Blackov (1934) ali Popperjev (npr. 1994), vendarle ni dokončno razrešen, zato je smiselno zaključiti, da je bilo prav to bistven posredni dejavnik pri uveljavljanju konstruktivizma. Korenine konstruktivizma je mogoče iskati tudi po drugi poti, in sicer se lahko iskanje osnov konstruktivizma ustavi pri Gianbatisti Vicu in njegovi *De antiquissima italorum sapientia* iz 1710, v kateri je “človekovo vednost omejil na takšne reči, ki jih s pomočjo mentalnih operacij v glavi lahko sestavi iz elementov.” (Miheljak 1995: 197) Toda, Vicova konceptualizacija vednosti vendarle ne more biti tako pomemben dejavnik pri uveljavljanju konstruktivizma, kot je prav problem indukcije, ki se ga dejansko ne more izogniti nobena resnejša epistemološka študija.

Vsekakor je aktualnost konstruktivizma velika in “danes je že skoraj nemogoče najti intelektualca, ki ne bi pisal besede ‘realnost’ v narekovajih” (Lears v: Luthar 1996: 183 op. 4). Vendar pa pozicija konstruktivizma nikakor ni neproblematična, četudi je hkrati treba poudariti, da se zdi neizogibna in da jo je nujno treba upoštevati ob iskanju epistemologije, ki bi presejala domet ‘sektaško’ zastavljenih spoznavnih teorij. Ne le, da je

⁶ Konstruktivizem je upliven predvsem v nemškem družboslovju, mimo tega pa že tudi dominira v specializiranih raziskovalnih področjih, naprimer na področju t.i. “educational theories”, v psiholingvistik, v socialni psihologiji itd. (gl. Geeland (v tisku), Solomon in Ziman (1994), Knorr-Cetina (1994), Mali (1994), Miheljak (1995), Luthar (1995).

konstruktivizem nujen za doseganje tistega, čemur recimo Giddens pravi "postempirične" filozofije znanosti, ampak je nujno potreben tudi za razpoznavanje in utemeljevanje problematičnosti različnih subjektivističnih spoznavnih teorij.

Vzporedno s konstruktivizmom se je pojavilo tudi nekaj drugačnih poskusov, kako postaviti epistemološko pozicijo, da bi rešili epistemično neproduktivnost polarizirane epistemologije. Tako naprimer Bernstein (1983) po analizi obstoječega stanja epistemološko rešitev vidi v povratku na *praxis*. "Kar je postalo očitno, je to, da premik preko objektivizma in relativizma ni le teoretični problem, temveč praktična naloga." (Bernstein 1983: 230) Rorty, denimo, pa je še bolj radikalen, saj rešitev problematike vidi v tem, da pozabimo, da sploh je. Njegova ideja je, da epistemologije kot take ni več treba razumeti drugače kot v terapevtski vlogi. Saj "če so trditve utemeljene preko družbe in ne preko značaja notranje reprezentacije, ki jih izražajo, poskus izoliranja *privilegiranih* reprezentacij ni smiseln." (Rorty 1979: 174) S tem pa ostane brez smisla tudi epistemološki projekt, ki za metodičnim spoznavnim aparatom skriva tisto, čemur Rorty ž(š)aljivo pravi privilegirano.

Vendar pa, kakor so ideje teh dveh avtorjev pomembne, nobena ni brez slabosti niti ni nobena združila epistemološkega polja, torej prizadevanj drugih v skupnem imenovalcu. Obema je skupno, da skušata rešiti epistemologijo s tem, da jo vprežeta drugje, s čimer je problem postavljen ven iz dometa spoznavne teorije. Zdi se, da je boljše pot reševanja ubral Giddens, ki je na epistemološki ravni poskusil oba razklana pola rešiti na ta način, da jih je mislil skupaj. Piše namreč, da njegova teorija strukturacije zadovoljivo rešuje konceptualni razkol med subjektivizmom in objektivizmom, kajti: "Teorija strukturacije je osnovana na premisi, da mora biti ta dualizem 'med objektivizmom in subjektivizmom' rekonceptualiziran kot dvojnost – dvojnost strukture." (Giddens 1984: xxi) Problematičnost enega pola je odpravljena tako, da je sopostavljena drugemu. Metodološke posledice tega pa so, da raziskovalna domena ni več "niti izkustvo posameznega akterja niti obstoj kakršnekoli oblike družbene totalnosti, temveč socialne prakse, razvrščene v prostoru in času" (Giddens 1984: 2). Toda, kar v bistvu manjka Giddensu, je s svojim prehodom med okoljem in subjektom ponudil že konstruktivizem.

***

Zanimivo je, da je epistemologija konstruktivizma zelo kompatibilna z epistemologijo Peirceove semiotične doktrine. To seveda ne pomeni, da je epistemologija semiotike kar enako epistemologiji konstruktivizma, kajti že samo polje različnih

sodobnih semiotičnih teorij sploh nima enotnega epistemološkega izhodišča. Podrobnejša analiza bi bila v tem smislu zelo zanimiva, za morebitno usklajevanje med semiotičnimi teoretiki pa brez dvoma nujna.

V nadaljevanju bom torej predstavil epistemološke osnove Peirceove semiotike, in sicer iz dveh razlogov: najprej zato, ker v sodobni epistemološki literaturi nima eksplicitnega epistemološkega statusa, čeprav bi ga brez dvoma zaslužila; in zato, ker natančno iz teh epistemoloških osnov izhaja tudi Jensenov (1995) semiotični projekt.

Za razumevanje Peirceove semiotike je treba med subjekt in njegovo okolje, če ohranimo terminologijo konstruktivizma, postaviti znak. Tako dobimo tri konceptualne niše, ki jih je nemogoče razbiti na relacije med pari, ki jih potencialno lahko oblikujejo (Peirce 1931–1958: 5–484). Mogoče pa jih je teoretsko abstrahirati na naslednji način.

Znak. Klasična opredelitev znaka v peirceovski semiotiki je, da je to neka *kvaliteta*, ki je *nekomu nekaj namesto* nečesa drugega.

“A sign or representamen is something which stands to somebody for something in some respect or capacity. It addresses somebody, that is, creates in the mind of that person an equivalent sign or perhaps a more developed sign. That sign which it creates I call *interpretant* of the first sign. The sign stands for something, its *object*.” (Peirce 1931–58: 2–228)

Pojavnost vsega znakovnega je torej triadna: *znak je lahko nekaj samo, če komu kaj označuje*. Nič pri tem ne sme izostati, če naj je znak znak. Mesto znakov pa je treba iskati tako v intersubjektivni prostorskosti, ki se zaradi znakovnosti konstituira kot družba, kot tudi v posameznikovih kognitivnih procesih. Koncept Peirceovega znaka predstavlja instanco posrednika, ki deluje tako, da omogoča specifičen izkustven dostop do tega, kar znak je. Vendar v Peirceovi semiotiki znak ni popoln substitut in objekta ne predstavlja v njegovi totalnosti. Znak omogoča izkustven dostop do objektov le “in some respect or capacity.”

Subjekt. Pozicija subjekta je v semiotični postavitvi podobna kot v konstruktivizmu. Umeščen je kot aktiven dejavnik, bodisi kot opazovalec, kot označevalec ali kot znak sam. Obstajata pa dve temeljni razliki med konstruktivističnim in semiotičnim razumevanjem subjekta. Subjekt v semiotični teoriji je v identičnem razmerju reprezentacije tako z okoljem, kot tudi z drugimi subjekti v okolju. Konstruktivizem med obema napravlja razliko, ki jo utemeljuje v jeziku oziroma v jezikovni domeni. da je odpravljen enačaj med opazovanjem okolja in konstruiranjem podobe o okolju. In še drugo, v semiotiki ne obstaja teoretični enačaj med opazovanjem in kognicijo, kakor v

⁷ *Opazovanje pri tem ni zvedeno na vid, kakor implicira Peirceov in tudi konstruktivističen termin – to observe – oziroma njegovo slovenjenje.*

konstruktivizmu. Semiotični subjekt namreč opazuje⁷ 'realnost', vendar si o njej ustvarja podobo zgolj preko znakov.

Okolje. V semiotiki konceptualizirano okolje je podobno kot v konstruktivizmu obravnavano kot kompleksno. Ta kompleksnost pa sama na sebi subjektom kognitivno ni dostopna drugače kot skozi znake, ki jih je nekemu posamezniku mogoče povezati z nekim objektom v okolju samem. Okolje pa po Peirceu ni kompleksno le v smislu neobvladljivo velike količine potencialnih objektov v njem in pa v smislu nedostopnosti njihove pojavnosti same na sebi, temveč je kompleksno tudi v smislu različnih ravni pojavnosti teh objektov, pri čemer so posamezne ravni v skladu z njegovo tipologijo kategorij, ki jih imenuje prvost, drugost in tretjost. "V tem smislu je Peircea zanimal objekt ne le kot ontološki niz lastnosti, ampak tudi objekt kot možnost in kot rezultat aktivnega izkustva." (Eco 1984: 195)

Vendar pa tako enostaven poseg še ni dovolj. Zato so za razumevanje Peirceove semiotike ključni (vsaj) še trije teoremi; *teorem semioze*, *teorem sklepanja* in *teorem reflektivnosti*.

Teorem semioze govori o tem, da je razmerje med subjektom, okoljem in znakom kontinuirano. Proces semioze je s Peirceom opredeljen kot kontinuirano izmenjavanje interpretacij v objekte, kajti tisto, kar subjekt kognitivno konstruira ob določenem znaku, je lahko znova predmet opazovanja za njega samega ali druge opazovalce. Proces izmenjavanja interpretacij ali "interpretantov", kakor jih imenuje Peirce, z objekti verižno poteka v neskončnost, "ad infinitum" oziroma ad mortem. Po teoremu semioze je torej povezava, ki se ustvari med okoljem, znakom in subjektom, brez prekinitve, čeprav so posamezni elementi vsakič kvalitativno drugačni, okolje zaradi tega vedno bolj polno in kompleksno ter spremenljivo v prostoru in času, znaki zaradi tega z vedno drugačnimi referenčnimi navezavami na okolje in subjekt zaradi tega z vedno večjim védenjem.

Toda teorem semioze nič ne pove o kvaliteti oziroma o načinu triadične povezave med subjektom, znakom in okoljem. Kvalitativni vidik povezave pa je zaobjet v drugem teoremu, kajti teorem sklepanja oziroma inferenčni teorem pojasnjuje, kako sta subjekt in okolje povezana preko znakov. Peirce je v svojih spisih podrobno elaboriral tri avtonomne oblike logičnih inferenc: abdukcijo, indukcijo in dedukcijo, pri čemer pomeni avtonomnost to, da nobena od oblik ni zvedljiva na katerokoli drugo. Preko teh oblik sklepanja posameznik pridobiva vedenje o okolju iz znakov. Subjektovo razmerje z okoljem je preko znakov inferenčno, to je: subjekt preko znakov *sklepa* o okolju. Zelo nazorno prikaže inferenčni teorem naslednji Popperjev

odstavek: "Čutni 'podatki' /sensory data/ ne obstajajo. Obstaja le izziv iz zaznavnega sveta, ki spravi možgane, ali nas same, na delo, da ga interpretirajo. (...) Nič nam ni neposredno 'dano': do zaznavanja pridemo samo kot rezultat množice korakov, v kateri je vključena interakcija med dražljaji, ki dosežejo čutila, interpretativnim aparatom čutil in strukture možganov." (Popper in Eccles 1993: 430) Pomembno je torej pri tem, da znaki niso tisto, kar človek ve, temveč odgovor na vprašanje, kako ve oziroma kako pride do vedenja o okolju.

Vendar inferenčni teorem prikaže človekov kognitivni mehanizem izrazito poenostavljeno; kakor je postavljen, je v njem vse videti racionalno in popolnoma namensko; pri tem je izpuščen vidik nezavednega, impulzivnega in emocionalnega. Zato je na zgornjo semiotično postavitev potrebno dodati (vsaj) še teorem refleksivnosti, kakor ga je elaboriral Giddens.

Giddens namreč postavlja svojo revitalizacijo sociološke teorije na enem temeljnih semiotičnih principov, torej na kontinuiranosti in zato je njegov koncept refleksivnosti mogoče vključiti v semiotično teorijo. Zanj se "človekovo delovanje pojavlja kot *durée*, kontinuiran tok dejanj, kakor se tudi kognicija. Namensko delovanje ni sestavljeno iz agregata ali niza ločenih namenov, razlogov ali motivov." (Giddens 1984: 3)

Vendar pa je njegovo razumevanje znakov omejeno na komunikativne prakse (Giddens 1984: 30), zaradi česar njegova teorija vztraja na že omenjeni dualnosti razmerij.

"Kontinuiranost praks predpostavlja refleksivnost, ampak refleksivnost je mogoča samo zaradi kontinuiranosti praks." (Giddens 1984: 3) "Tako je koristno govoriti o refleksivnosti kot utemeljeni /grounded/ v kontinuiranem opazovanju dejanj, ki jih ljudje prikažejo in za katere pričakujejo, da jih bodo drugi prikazali." (Giddens 1984: 3) Refleksivnost je po Giddensu nadalje vpeta na eni strani med subjekt in pa druge posameznike ter po drugi strani v racionalizacijo delovanja in motivacijo. (Giddens 1984: 5–14) "Z racionalizacijo delovanja mislim na to, da akterji – tudi rutinsko in povečini brez problematiziranja – vzdržujejo kontinuirano 'teoretsko razumevanje' o temeljih svoje dejavnosti." (Giddens 1984: 4) "Motivacija se nanaša na potencial za delovanje, ne pa na način, po katerem je delovanje izvedeno." (Giddens 1984: 6) Z refleksivnostjo so torej uvedeni tudi rutinski, nezavedni in etični vidiki subjektovega odnosa z znaki in okoljem.

Izmed različnih semiotičnih teorij in izmed vseh različnih epistemoloških izhodišč je Peirceovo, ki je prikazano zgoraj, brez dvoma najbolj podrobno razdelano. Izhajajoč iz njega je svoj semiotičen projekt realiziral tudi Klaus Bruhn Jensen (1995) in v zadnjem razdelku bom podrobneje predstavil njegovo rešitev iz zagat semiotične teorije.

⁸ Avtor je širšemu občinstvu razmeroma manj znan danski komunikolog, ki se je pri nas predstavil z zanimivim sodelovanjem z Rosengrenom (1990) - slovenski prevod tega članka je izšel v *Teoriji in praksi* 2/1996; 308–332). Zanimiv je tudi uredniški projekt z Nickom Jankowskim (1991) ter nekaj samostojnih razprav (Jensen 1988; 1990; 1991; 1994), medtem ko je *Jensenova bibliografija samostojnih monografskih izdaj še skromna*.

⁹ *Zavrnitev postsaussurejskega razumevanja vede o znakih, ki jo je uporabil Jensen, izhaja iz Giddensovega kasnejšega dela (Giddens, Social Theory and Modern Sociology 1987: 73). Vendar pa je svoje nestrinjanje s to usmeritvijo Giddens izrazil tudi že prej. Tako piše: "Paziti moramo na združevanje semiotike in strukturalizma ter pomanjkljivosti drugega glede analize človeških akterjev." (1984: 31)*

III. Jensenova semiotična teorija družbe

"My premise is that all scientific signs are created equal until proven unequal at the last instance." (Jensen pred objavo: 260)

Jensenova⁸ (1995) postavitev semiotične teorije je zastavljena kot holističen družboslovni projekt, zato posredno ali neposredno nakazuje odgovore na vprašanje, kako reševati paradigmatični lom semiotične teorije. Jensen nakaže smer reševanja, ko po giddensovsko⁹ zavrne 'post tradicije' kot slepe veje v razvoju znanosti in ko implicitno zavrne tudi integrativno logiko dominantne semiotičnega usmeritve. Zavrnitev slednjega je namreč v epistemološkem obratu, ki se zgodi ob Jensenovem predlogu, naj semiotika postane (tudi) teorija družbe = "social semiotics". Česa podobnega s semiotično paradigmo pravzaprav ni napravil še nihče; *semiotični teoriji tako ni več treba biti epicenter gravitacijskih gibanj znanstvenih disciplin, ki jih mora sama šele privabiti, ampak se lahko postavi v sam center vsake izmed njih*. Jensenovo pionirsko elaboriranje semiotike kot družbene teorije, v kateri pomembno mesto dobijo množični mediji, postavlja izziv tudi klasični komunikološki tradiciji, ki semiotiki dosedaj ni bila preveč naklonjena, da jo upošteva kot povsem legitimno raziskovalno usmeritev znotraj svojega polja, v katerem se tudi sicer že pojavljajo odmevni trendi ponovnega premisleka o njenih lastnih temeljih (Gurewitch in Levy 1993; Jensen in Jankowski 1991; Rosengren 1985).

Jensen (1995) ponuja svojevrsten način gledanja na družboslovje s tremi posebnimi poudarki: pragmatizem kot sociološka usmeritev (i), občinstvo množičnih medijev kot posebna oblika interpretativne skupnosti (ii) in oživljanje logike v reševanju problemov teorije znanosti (iii).

(i) Jensen se vrača k Peirceu v nekaterih pomembnih izhodiščih: tako oživlja izvirne ideje filozofske tradicije pragmatizma, ki vključujejo ideje znanstvene skupnosti, falibilizem, ontološki realizem, pluralizem... Temeljna "pragmatična maksima", ki jo je Peirce objavil pred več kot sto leti, v enem iz serije člankov leta 1878, se glasi:

"...treba je upoštevati, katere učinke, ki imajo lahko praktične posledice, ki si jih lahko predstavljamo /concievable practical bearings/, si predstavljamo, da jih ima objekt naših konceptov. Torej, naše predstave teh učinkov so celotna predstava o objektu." (Peirce 1931–58: 5–402)

Na to pragmatično maksimo je v svojem pisanju pogosto opozoril tudi G. H. Mead. Tako v enem svojih neobjavljenih člankov piše:

"Jedro epistemološkega problema je v privzetem, da je neposredni objekt védenja učinek, izveden na zaznavajočega

posameznika na tak način, da ta ni zmožen spoznati sveta, o katerem ugiba, da producira učinek nanj, ampak lahko ve le o učinkih samih.” (Mead 1938: 27)

Vendar v tej maksimi Jensen (1995: 27) ne vidi izključitve možnosti vključevanja miselnih procesov, kakor Peirceov pragmatizem interpretira večina avtorjev sodobne semiotike (glej Dadessio 1995: 17–40), temveč jo obravnava kot utemeljitev relevantnosti konceptualne, teoretske ravni, ki se v procesu semioze oblikuje v skupnosti raziskovalcev. Namreč, “učinki realnosti na človekovo izkustvo so ugotovljivi, ‘predstavljivi’ le na konceptualni, teoretski ravni.” (Jensen 1995: 27)

(ii) V Jensenovi obravnavi se na več mestih pojavlja tudi oživiljanje Peirceove pragmatične ideje o interpretativni skupnosti, in sicer so podrobneje obravnavani trije različni tipi takšnih združb: interpretativna skupnost televizijskih gledalcev, znanstvena interpretativna skupnost in družba v celoti kot interpretativna skupnost. “Posledica znanstvene skupnosti je falibilizem – nekakšna zgodnja verzija popperjanskega falsifikacionizma¹⁰ –, in sicer tako znotraj znanstvene skupnosti same kot tudi med skupnostmi.” (Jensen 1995: 31) Peirce torej ne dopušča *laissez-faire* obravnavanja pomena v smislu lyotardovskega izhodišča: “Lahko imate svojo reprezentacijo realnosti, jaz bom imel pa svojo.” (Jensen 1995: 11) Deloma je za to vzrok časovni razmik med angažirano znanostjo moderne in razsvetljskim trudom Peircea, po drugi strani pa je razlog tudi v Peirceovem “znanstvenem sentimentalizmu” ali “sentimentalnemu konzervativizmu” (Shariff 1994), pri katerih sta izpostavljena nenaklonjenost radikalnim pozicijam in zgolj majhno zaupanje “v rezonirajoče moči posameznikov” (Shariff 1994: 85). Jensenovo prizadevanje je v tem smislu, v smislu neuniformnosti pomena, morda pomanjkljivo, kajti upoštevanje ideje o interpretativni znanstveni skupnosti, ki v neprekinjenem medsebojnem dialogu išče resnico – “h kateri na dolgi rok /in a long run/ gravitirajo mnenja vseh pripadnikov skupnosti” (Peirce v: Shariff 1994: 57) –, je brez podrobne argumentacije težko misliti skupaj s tekstualno polisemijo, različno od vloge, ki jo ima pri Peirceu koncept interpretanta¹¹. Jensen namreč nikjer eksplicitno ne pokaže na povezavo med različnimi interpretativnimi skupnostmi, kar bi lahko rešilo problem.

(iii) Poskus rekonceptualiziranja logike glede njene odločilnosti v reševanju problemov teorije znanosti je pri Jensenu utemeljen v ugotovitvi, da formalna logika ne zmore več pokriti celotne znanstvene produkcije, kajti nekateri fenomeni niso zvedljivi na formalne, logične ali matematične redukcije, kakor tudi vse oblike argumentov in inferenc niso kompatibilne s formalno logiko. (Jensen 1995: 19)
“Zgodovinsko gledano, veliko znanstvenih raziskav je lahko

¹⁰ Prav fascinantno je, da je Peirce anticipiral tudi ta pogled, ki je pod vplivom Popperja ter njegovih zagovornikov in kritikov postal ena osrednjih tem sodobne teorije znanosti.

¹¹ Glej poglavje “The Politics of Polysemy” (Jensen 1995: 74–90), kjer navezava na paradigmo razumevanja medijske recepcije (predvsem gledanja televizije) kot aktivne udeležbe v komunikaciji nikakor ni naključna. Vendar se ta pri Jensenu razlikuje od umestitve polisemije v britanskih *cultural studies* in enako tudi od pragmatičnega koncepta interpretanta.

manj odvisnih od logičnih argumentov kot pa od retoričnih oblik, hipotetičnih pravil sklepanja in kontekstualne evidence.” (Jensen 1995: 150)

S tem ko je prikazana Jensenova izhodiščna pozicija, bo bolj razumljiva tudi njegova razčlenitev semiotične teorije družbe. Analizo pričanja pri **semiozi** in zapiše namreč, da je lahko semioza “splošno definirana kot konstitutivni element vse človeške percepcije in kognicije.” (Jensen 1995: 11) “Še več, definirana ni kot sistem, ampak kot kontinuiran proces označevanja, ki usmerja človeško kognicijo in delovanja.” (ibid.) V skladu z nujnostjo upoštevanja znaka v Jensenovi rekonceptualizaciji družbe semioza ohranja odločilno vlogo. Natančno semioza je namreč družbeni proces ustvarjanja pomenov, zaradi česar je po Jensenu družba triadična (1995: 39–40) po enaki logiki, kot je triadično semiotično razmerje samo. Prav s tem argumentom Jensen ponovno premisli osnove Giddensove teorije strukturacije, katere značilnost so dihotomna razmerja med posameznimi elementi. Jensen tako poseže v teorijo strukturacije na način, da med akterja in strukturo vriše še *medij*, vse skupaj pa dobi pri tem enako obliko kot shema semioze, kakor jo uporablja Jensen. Pomembnost tega, da doda tretji element, medij, Jensen utemeljuje s tem, da akterji vzpostavljajo strukture s kontinuirano referenco nanj, denimo na jezik ali pač kakšen drug semiotičen sistem. In šele “*skozi znake postane realnost družbena in zato predmet refleksivnosti.*” (Jensen 1995: 39; poudarek dodan). Teorija pa, ki predpostavlja semiozo, torej “družboslovna semiotika /social semiotics/, definira množično komunikacijo kot institucijo, ki producira in cirkulira pomene v družbi.” (Jensen 1995: 58).

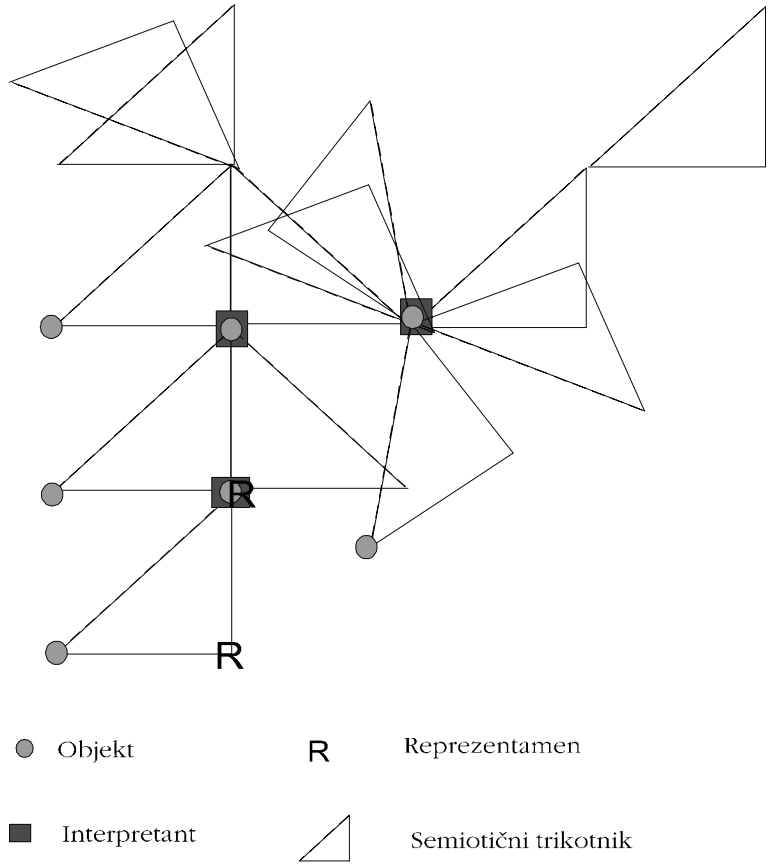
Peirceovo konceptualno iznajdbo, semiozo, je prav Jensen v bistvu prvi sistematično predstavil v grafični podobi (slika 2.2, 23, slika 3.1., 40, slika 3.2, 49), saj se niti njen avtor, torej Peirce, niti njegovi zgodnejši interpreti tega še niso lotili na takšen način. Bazična Jensenova postavitev semiotičnega procesa (slika 2.2, 23) se mi zdi v določenem smislu precej problematična, vendar ne gre za problematičnost v prevajanju Peirceovih definicij v grafični prikaz, temveč za problematičnost izbire teh definicij. Peirceova opredelitev semioze je namreč ujeta v dva vidika obravnave, ki postavljata pred ‘risanje’ semiotičnega procesa nemalo problemov. Prvi vidik v obravnavi semioze je povezan s semiotičnim konceptom znaka, drugi vidik pa z obravnavo logičnega mišljenja. “Da je ta konflikt samo navidezen, je jasno iz dejstva, da semiotična teorija o misli / thought/ vključuje mišljenje misli kot analogno javno artikuliranim ugotovitvam in argumentom.” (Hookway 1985: 119) Toda vsa “navideznost” konflikta se pokaže natančno tedaj,

ko je treba temeljni semiotični proces grafično upodobiti, kajti dvojna vpetost (v znak in v kognicijo) ne omogoča enostavne redukcije v dvodimenzionalnost grafičnega modela. Tako se zdi slika semiotičnega procesa (Jensen 1995: 23, slika 2.2) nekakšna vmesna rešitev med enim in drugim, ki pa pravzaprav postavlja ves poskus grafičnega modeliranja v nekonsistenten položaj z Jensenovo nadaljnjo obravnavo. Monotona linearnost zaporedja je namreč nekakšna srednja pot, ki jo je sicer mogoče ubrati pri vizualizaciji procesa, a na veliko škodo njegovemu razumevanju. Pojavita pa se tudi dve temeljni nedoslednosti, in sicer vsaka na svojem polu semiotičnega procesa. a) Tisti pol semioze, ki vključuje kognicijo, je daleč od linearnega. Tudi Jensen sam implicitno zavrne takšno linearnost, ko zagovarja konekcionistično razumevanje kognicije (Jensen 1995: 167), kjer se pojavljajo predvsem relacijske povezave med posameznimi elementi, vendar pri tem svojega modeliranja semioze, ki je jasno v nasprotju s konekcionizmom, ne revidira. Največji problem je pri tem, da Peirceova izvorna postavitev ne onemogoča konekcionističnega pogleda (glej Daddesio 1995: 69–77), kakor se to zgodi pri Jensenovem risanju semioze. Problematičnost modela je torej na škodo predvsem interpretaciji Peircea. b) Drugi pol semioze, ki je povezan z artikuliranimi znaki, pa tudi ne more biti odslikan s preprostim linearnim modelom. Artikulirani reprezentameni v intersubjektivnem prostoru namreč naznačujejo mnogost interpretantov in tudi mnogoterost objektov, na katere se nanašajo. Enostavna, 'a do be' linearizacija je torej nezadostna v prikazovanju intersubjektivne pojavnosti znakov, sploh pa je v nasprotju z Jensenovim pojmovanjem interpretativne skupnosti televizijskih gledalcev, med katerimi so znaki, ki so intersubjektivno dostopni na televizijskem ekranu, izrazito neuniformno in nelinearno interpretirani (Jensen 1995: 64–138) Problematičnost nastaja torej predvsem v odnosu do intersubjektivne pojavnosti znakov, za katero so značilni množičnost, različnost in diskontinuiranost.

Očitno je torej, da je bazično sliko semioze potrebno postaviti nekoliko drugače, kajti problematičnost pozicije, v katero vodi Jensenova poenostavitev, ni zanemarljiva. Upoštevač pomisleke, ki sem jih prikazal za Jensenovo shemo, bi lahko grafični model semioze prikazal s sliko 1, čeprav je tudi ta daleč od popolnosti; vendar vsaj boljše opravlja didaktično funkcijo grafičnega prikaza temeljnega semiotičnega procesa, kakršno ima tudi pri Jensenu.

Trikotnik, ki je temeljna struktura v semiotičnem procesu, je semiotično razmerje med objektom, reprezentamenom in interpretantom, kakor izhaja iz Peirceove definicije. "Znak ali reprezentamen naslavlja /addresses/ nekoga, kar pomeni, da

¹² Do tod je še vse tako kot pri Jensenovem (1995: 23) risanju semiotičnega razmerja. Vendar pa bi ta osnovna struktura, trikotnik, lahko bila postavljena tudi drugače. Denimo Umberto Eco (1976: 59) postavlja črtkano črto med objekt in reprezentamen. Spinks (1990: 56) pa riše temeljno semiotično razmerje kot piramido.

Slika 1

ustvari v umu /mind/ te osebe ekvivalenten znak ali celo bolj razvit /developed/ znak. Znak, ki ga ustvari, imenujem interpretant prvega znaka. Znak stoji namesto nečesa, svojega objekta.” (Peirce 1931–1958: 2–228) Pika na oglišču trikotnikov predstavlja objekt, kvadrat predstavlja interpretant, brez označbe pa je v trikotniku reprezentamen. Črtkasta črta med interpretantom in objektom označuje inferenčno povezavo, torej nek logično izpeljan sklep, s čimer subjekt, ki interpretira, pojave iz okolja, na katere se nanaša konkreten znak, prepozna in jim pripisuje pomene. Črtkasta črta torej pomeni indirektno povezavo interpretanta z objektom, ali drugače: objekt znaka kognitivno ni dostopen drugače kakor preko inferenčne povezave¹². Razlika, ki se v zgornji sliki pojavlja v primerjavi z Jensenovo skico, je v načinu povezovanja ‘trikotnikov’. Medtem ko linearnost in enosmernost Jensenove sheme zanika kakršnokoli množenje interpretantov okoli enega reprezentamena in pa slepe veje v procesu semioze, je v sliki 1

upoštevano prav to dvoje, s čimer je poudarjen asociacijski značaj kognicije na eni strani in pa diskontinuiran značaj intersubjektivno izpostavljenih znakov na drugi strani.

***

S pomočjo Giddensovega teorema refleksivnosti in na osnovi humanistične klasike Jensen predlaga obetaven par konceptov, ki ju po zgledu iz športne terminologije imenuje **“time-in culture and time-out culture”** (1995: 55–57). Nekoliko neroden in manj zveneč poskus ustreznega prevoda bi se lahko glasil: ‘kultura v času’ za “time-in culture” in ‘kultura iz časa’ za “time-out culture”. Jensen oba koncepta izpelje iz tradicionalne dvojne pojavnosti kulture; kultura kot “proces” (Jensen 1995: 55) in kultura kot “specifični produkti človekovega duha” (Jensen 1995: 56). V tem smislu tudi piše, da: “če je dvojnost strukture ključ do teorije družbe ‘Giddens’, potem je dvojnost kulture ključ do teorije komunikacije.” (Jensen 1995: 56–7) Kulturo v času opredeljuje,

“kot vidik semioze, ki je kontinuiran z družbenimi praksami / social practice/ in preko njih. Združujoč številne premise in postopke, ki služijo v orientaciji socialnih interakcij, je kultura v času medij, ki reprezentira in vključuje akterje in strukture v kontekstu delovanja. Tako situirana družbena semioza, naslanjajoč se na face-to-face interakcije, množično komuniciranje in druga komunikativna srečanja, je nujen pogoj za reprodukcijo smiselnih /meaningful/ družbenih relacij. *Kultura v času je praksa reprezentiranja, ki omogoča druga socialna delovanja.*” (Jensen 1995: 57; poudarek dodan)

Po drugi strani pa je Jensenov koncept kulture iz časa opredeljen kot

“vidik semioze, ki je lahko oblikovan kot ločena družbena praksa in jo lahko družbeni akterji identificirajo kot tako. Postavlja realnost na ekspliciten plan /agenda/, in sicer kot objekt refleksivnosti, ter priskrbi priložnost za (subjektovo) opazovanje samega sebe v socialni, eksistencialni ali religiozni perspektivi.” (Jensen 1995: 57)

In dalje:

“Kultura iz časa je praksa, ki reflektira na značaj in reprezentacijo družbene realnosti.” (Jensen 1995: 57)

Po Jensenu lahko dimenzije, ki se vežejo na to dvojno pojavnost kulture, mislimo v parih kot: integrirana – avtonomna praksa; družbena – estetska praksa; običajno – neobičajno; resurs – ekspozicija; akcija – reprezentacija (Jensen 1995: 58), pri čemer je prvi element vseh teh parov vezan na kulturo v času in drugi na kulturo iz časa.

Potencial Jensenove inovacije, ki je pravzaprav bolj konceptualna kot pa idejna novost – čeprav je res, da je

izpeljana teoretsko originalno, sploh v povezavi z Giddensovo reflektivnostjo –, je enostavnost predlagane rešitve. Izjemno elegantno jo je namreč mogoče navezati na pojmovni arzenal humanistike, od kulturologije, preko antropologije, mimo komunikološkega razumevanja kulture, pa vse do socioloških teorij itd. Vendarle pa se ne morem znebiti občutka, da je Jensenova postavitev time-in in pa time-out kulture, čeprav zaradi svoje elegantnosti precej privlačna, kar ji povečini priznavajo tudi kritiki (Rosengren 1996; Fiske 1991; Newcomb 1991), nekonsistentna. Gre namreč za nedoslednost med diadičnostjo kulture, ki izhaja iz Jensenovega razumevanja dvojnosti kulture, in pa njegovim pojmovanjem triadičnosti družbe. Problem je morda z vidika Jensenove rekontekstualizacije družboslovja oziroma teorije družbe zgolj prozaičen. Pa vendar, ob obstoječi Jensenovi postavitvi morda ni ravno najlažje zavrniti pomisleka, kako je mogoče misliti družbo kot triadično, če pa je njen temeljni element – kultura – postavljena kot diada. V združevanju pretežno dualističnih postavitev iz klasične literature, ki jih Jensen uporablja, z 'maničnim' triadofilom, Charlesom S. Peirceom, stopita v protislovje dva načina razumevanja. Dualizem pravzaprav podre taisti koncept semioze, na katerega se Jensen ves čas sklicuje, kajti po Peirceu je bistvo semiotičnega procesa prav to, da je nezvedljiv na posamezne dihotomne odnose med pari sestavin (Peirce 1931–58: 5–484).

Če torej dosledno vztrajamo pri takšni povezavi s semiozo, ki ni drugačna, kakor je Jensenovo siceršnje sklicevanje na ta temeljni semiotični proces, je očitno, da v Jensenovi postavitvi kulture manjka še tretji sestavni del – reprezentamen. Če predstavlja Jensenova kultura v času (time-in culture - 'tic') referenčno točko subjektive kognicije oziroma reflektivnosti (v Giddens-Jensenovem smislu), predstavlja kultura iz časa (time-out culture - 'toc') točko reflektivnosti samo. Ključen pri vsem skupaj je namreč prav poudarek, na (omogočanju) reflektivnosti, saj, kakor opozarja Jensen: "Giddens utemeljuje, da reflektivnost /reflexivity/ pripisuje pomen dogajanju vsakdana, četudi tak pomen ne more biti zavestno artikuliran." (Jensen 1995: 38). In je zato, kakor sledi iz Giddensove krožne izpeljave reflektivnosti in kontinuiranosti družbenih praks (Giddens 1984: 3), po Jensenu "kultura v času reprezentacijska praksa, ki omogoča druge družbene akcije /action/." (Jensen 1995: 57) Če je torej kultura v času (tic) pogoj za kakršenkoli kognitivni proces, za reflektivnost bolj natančno, ker v toku časa in prostora 'priskrbi' objekte oziroma konstruira okolje, potem kultura iz časa (toc) omogoča njeno udejanjanje. Jensenovo postavitev je zato mogoče razumeti tudi tako: v času, znotraj kulture kot procesa posameznik deluje na okolje.

Svojemu vedenju in posameznim pojavom iz okolja pa pripisuje pomene, ne da bi o njih nujno razmišljal kot takih, šele na točki reflektivnosti. Šele objektivizacija kulture, njena zaustavitev v času, pa omogoča zapopadenje objektov, kulturnih artefaktov kot takih in hkrati tudi pomena kot takega. Vendar s tem krog ni semiotično sklenjen. Še več! Subjekt se v tej postavitvi v bistvu znajde kot kamen, ki pade v kulturo kot proces, zaustavi nek objekt iz njene dinamičnosti, tistega pač, na katerega pade, in v naslednjem trenutku izgine iz zgodbe. *Subjekt v tej postavitvi namreč nima več mesta v trenutku, ko se postavi na točko reflektivnosti, ker je na tem mestu prehod nazaj v kulturni proces nepovratno izgubljen.* Nezmožnost povratka subjekta v kulturni tok, v kulturo v času pa že zveni manj prozaično kot zgolj omemba manjkajočega člana.

Tisti tretji element, ki manjka, če smo semiotično dosledni, je v bistvu reprezentamen iz Peirceove definicije. Semioza je namreč proces, ki se ne more odvijati dalje, ko subjekt 'umre', kakor se zgodi pri Jensenu. V Jensenovi kulturni diadi si namreč subjekt vzpostavi določen interpretant, in sicer na točki reflektivnosti in v referenčni navezavi na kulturni proces, ki je natančno zaradi te referenčnosti v vlogi objekta (objekta v smislu elementa Peirceove semioze; in ne objekta kot fizične stvari, kajti to bi bilo v protislovju s procesnim značajem kulture v času). *Jensenov subjekt na točki reflektivnosti umre, ker se ne more vrniti v družbeni tok kulture kot procesa v času.* Povratek subjekta nazaj v kulturni proces je mogoče vzpostaviti s konceptualno nišo, s katero je pokrita artikulacija subjektove reflektivnosti. Ko namreč subjekt pošlje nazaj v družbo neko kognitivno ali mehansko, ali pač kako drugače oblikovano artikulacijo tega, kar je počel na točki reflektivnosti, se ta artikuliran reprezentamen hipoma vključi v kulturni proces, v time-in kulturo, in subjekt se v loku vrača nazaj na pozicijo, ki mu omogoča reflektivnost. Subjektova artikulacija, ki se torej povratno vključuje v kulturni proces v družbi, je lahko izražena v poljubni obliki, saj vključuje vsako vedenje/delovanje, komunikacijo/interakcijo itd. Vendar takšna artikulacija na intervalu, ko ni več reflektivnosti oziroma ko ni več predmet reflektivnosti same, in ko še ni vključena v kulturni proces, prav tako obstaja. Vlogo, ki jo ima ta artikulacija kot čisti reprezentamen, bi, po mojem mnenju, moral vezati nase koncept *time-less kulture*, ker v bistvu s svojo referenčno povezavo stoji izven oziroma poleg procesa kulturnih praks in ob procesu interpretacij oziroma je že izven reflektivnosti. 'Brezčasnost', ki jo tu predlagam, ima drugačen pomen od tistega, kar Giddens misli z brezčasnostjo strukture, ki je v nekem smislu vedenjsko obvezujoča na enak način kot Freudov id. Koncept strukture pri Giddensu namreč ni eksteren

¹³ V malce smešni recenziji, ki jo je objavil švedski komunikolog Rosengren (1996) v *European Journal of Communication*, stoji trditev, da je po odmevnosti in vplivnosti v komunikologiji Williamsova ideja toka /flow/ inferiorna Csikzentmihalyjevi, o čemer lahko z Jensenom (Jensen pred objavo) vred močno dvomimo. Obstaja pa morda zanimivost drugačne vrste (ki pa je zaradi objektivnih razlogov ne morem potsem preveriti). Zdi se namreč, da je že sam Williams anticipiral nekaj podobnega, kar sedaj uvaja Jensen. V svoji monografiji *Television: Tecnology and Cultural Form* (1974) – poglavje *Programming as Sequence or Flow* –, je namreč nakazal analizo televizijskega toka na treh nivojih (glej Laing 1991: 165). Pri tem je prvi nivo definiran takole: “planned flow is then perhaps the defining characteristic of broadcasting” (Williams v: Laing 1991: 165). Načrtovani tok je pri tem podoben Jensenovemu super toku. Drugi nivo analize toka obravnava po Williamsu “the actual succession of items within and between the the published sequence of units.” (ibid.) Tretji nivo pa zaobjema: “the actual succession of words and images.” (ibid.) Laing (1991: 165) pravi, da se je predvsem iz drugega in tretjega od pričujočih nivojev v Williamsovih kasnejših obravnavah bolj elaborirano oblikovala nocija toka, ki, povezovana z doživljajem /experience/, igra ključno vlogo v njegovem pisanju in pa v

v odnosu do subjekta (Giddens 1984: xxxi), hkrati pa vsebuje dva vidika: avtoritativnega, ker je to celota pravil /rules/, in alokativnega, ker je izvor kodov pomenjenja /codes of signification/ (Giddens 1984: xxxi). “Struktura, kot rekurzivno organizirana celota pravil in resursov, obstaja iz časa in prostora, razen ob njenem udejanjanju in sousmerjanju /co-ordination/ kot sled spomina; in je označena z odsotnostjo subjekta.” (Giddens 1984: 25) ‘Brezčasnost’ kulture je mišljena kot konceptualna niša, ki je posledica sfere znakov, in je nekakšen avtonomen prostor forme. Brezčasnost je namreč neposreden rezultat, ki se zgodi, ko znaku teoretsko odvzamemo objekt in subjekt, saj ostane brez navezave na družben čas, tisti, ki ga merimo z urami, in prav tako brez navezave na čas subjekta. Po vsebini še najbližje brezčasovnosti kulture je morda formalistično ali glosematično razumevanje forme, v določenem smislu pa tudi Popperjev World 3.

***

Druga perspektivna Jensenova inovacija je rekonceptualizacija ideje o toku (108–122), ki izhaja predvsem iz teorema semioze. Idejo samo sicer poznamo kot klasično Williamsovo¹³ pojmovno rešitev v pojasnjevanju poteka oziroma diskurzivne naracije televizijskih vsebin v razmerju z recipienti. Toda Jensen utemeljuje, menim, da povsem upravičeno, njeno izrazito pomanjkljivost, ker v bistvu ne razločuje, ampak celo združuje tok posredovalca vsebine in tok prejemnika. V smeri takšne združitve je kasneje televizijsko komunikacijo elaboriral tudi John Ellis (1982), vendar pa je njen domet v ekstremu implicitna pasivizacija gledalca, kar pa je pravzaprav paradoksalno, saj gre vendar za britanske kulturne študije, ki so pravzaprav postulirale aktivnega televizijskega gledalca. Jensen je zato pronicljivo elaboriral **tri vrste tokov**: *tok kanala (channel flow)*, ki je v bistvu “zaporedje programskih segmentov, reklamnih oglasov in napovedi, ki ga izdela posamezna televizijska postaja, z namenom da angažira gledalca, kakor dolgo je le mogoče” (109); *tok gledalca (viewer flow)*, ki je po Jensenu konstituiran z načinom gledalčevega gledanja in njegovo svobodno izbiro različnih kanalov oziroma preklapljanj med njimi (109); *super tok (super-flow)* pa je po Jensenu sočasen tok različnih postaj oziroma kanalov, med katerimi lahko gledalec izbira in znotraj katerega mora svojo nišo poiskati tok kanala. (110)

Jensenova razčlenitev Williamsovega toka kot takega je v knjigi *The Social Semiotics of Mass Communication* (1995) predvsem osnova za kvalitativno (sic!) empirično študijo, v kateri je v zanimivem poskusu, ki mu sicer manjka to, čemur

raziskovalci kvantitativne paradigme pravijo objektivnost in pa reprezentativnost (glej Rosengren 1996), proučevan odnos med tokom kanala in tokom gledalca. Študija je nadvse zanimiva, pa ne le zato, ker postulira in empirično prikazuje dva Jensenova teoretična imperativa, logična abdukcija in diverzificiranost v prvi instanci, ampak tudi zato, ker uvaja idejo o indeksu razmerja med spremembami programskih vsebin, ki jih producira televizijski kanal oziroma postaja, in pa spremembami kanala (ki so seveda tudi programsko-vsebinskega značaja), kakor jih opravi gledalec (Jensen 1995: 112–114). Ne le da je Jensen bolj dosleden kot britanski kulturologi v 'aktivnosti' televizijskega gledalca, temveč *dialog televizije in gledalca predstavlja kot specifično 'interaktivno' razmerje med načinom gledalčevega 'gledanja' programskih vsebin in kanalov ter programsko ponudbo posamezne postaje.*

pisanju njegovih idejnih naslednikov (Ellis, Ang, Fiske itd.).

Morda je malenkost nenavadno, da je Jensenova razčlenitev televizijskega 'toka kar tako' na posamezne toke zastavljena skromno, kar je v množici konceptov ambicioznega, holističnega in metateoretičnega dometa, ki se pojavljajo v njegovi knjigi, izjemna redkost. Sam utemeljuje svojo inovacijo s specifičnostjo ameriškega tv sistema: "Da bi zaobjeli specifičnost tako zgodovinske oblike ameriške komercialne televizije kot tudi njene recepcije, predlagam analitično distinkcijo med tremi vidiki televizijskega toka." (Jensen 1995: 109) V opombi denimo, (Jensen 1995: 202 fn 2) pa pravi takole: "Lastnost televizijskega toka hitro odkrivajo tudi v drugih kulturnih kontekstih, še posebej v polkomercialnih televizijskih sistemih Zahodne Evrope." Vendar, z vidika toka kot lastnosti televizijske komunikacije ne vidim bistvene razlike med a) komercialno in nekomercialno televizijsko logiko in b) med različnimi 'kulturnimi konteksti', v katerih se televizija pojavlja.

ad a/ Temeljito razhajanje, ki bi ga lahko utemeljili med komercialno in nekomercialno televizijsko logiko, bi lahko našli v frekvenčnosti oziroma v pogostnosti sprememb programske vsebine, ki jih producira določen televizijski kanal. Medtem ko je za komercialno televizijo (načeloma) značilno, da pogosto menja vsebine, ki jih posreduje gledalcu, in je zato z vidika količine sekvenc visoko frekvenčna – naprimer programi so pogosto prekinjeni z ekonomskopropagandnimi sporočili, naravnost programskih vsebin je v smer krajših posameznih frekvenc, značilna je površinska obdelava tematike in zato postmodernistični bricolage vizualnih podob itd. –, bi naj za nekomercialno televizijsko produkcijo (za javno, skupnostno, državno, tudi "polkomercialno", kakor zahodnoevropski televiziji pravi Jensen, itd. televizijo) veljalo, da je s tega vidika sekvenčno manj frekvenčna – denimo prikazuje programske vsebine bolj temeljito, ne prekinja programov z veliko količino

¹⁴ Pri tem ne gre toliko za razliko v učinkoviti izrabi urnika (kakor je to uporabljeno v članku Achille & Miège 1994), temveč za razliko v učinkoviti izrabi sekvenčnega časa.

¹⁵ Primer preliminarne hipoteze oziroma način, kako bi bilo mogoče takšno proučevanje misliti, bi lahko bila denimo sodba v williamsovskem slogu, da je indeks sprememb kanala pri gledalcih kablskega sistema na Otoku večji kot v ZDA.

reklamnih oglasov, ne podpira bricolage vizualizacije itd. Idealnotipsko bi lahko to razdelitev opredelil z izrazoma Achillea in Miègea (1994), da za komercialno televizijo velja nekakšna intenzivna logika in za nekomercialno ekstenzivna¹⁴.

Vendar pa je prikazana razlika zgolj v kvalitativni izrabi sekvenčnih možnosti, ne pa v načinu, kako se te sekvence medsebojno povezujejo v tok. Jensen sicer tega ne obravnava, zato lahko upravičeno predpostavljam, da je tok kot način sekvenčne vezave v njegovi postavitvi mišljen tako kot pri Williamsu, od katerega si je koncept sposodil. Tako sledi praktično neizogiben zaključek, da kvalitativna razlika v razumevanju in uporabljanju sekvenc med dvema logikama televizijske produkcije, komercialno in tisto, ki to ni, nima nikakršne vloge v postavitvi treh nivojev tokov, kakor jih uvaja Jensen. Še več, povsem irelevantno je pravzaprav, kakšen tip televizijskega sistema posreduje določen "super tok", vselej obstaja izbira, ki super tok sam določa, in vselej obstaja niz programskih vsebin, ki jih ponudniki televizijskih programov producirajo, in nenazadnje, vselej obstaja stikalo (nepomembno, kakšne oblike: denimo kot daljinski upravljalca itd.) na televizijskem sprejemniku, ki gledalcu samemu omogoča samostojno izbiranje svojega lastnega toka, "toka gledalca", znotraj možnosti, ki jih ponuja super tok, in med programi, ki jih ponujajo posamezni kanali. In zato:

b) "Kulturni kontekst" je v smislu, kakor ga predstavlja Jensen, irelevanten. Televizijski tok ne more biti različen v posameznih kulturnih okoliščinah, ker je pojmovanje toka mišljeno predvsem kot lastnost, ki je inherentna televiziji kot medijski tehnologiji. Nek drug medij, denimo časopis, ne podpira takšnega razumevanja, razumevanja s tokom, ker se medijske vsebine, ki jih ponuja, ne pojavljajo v sinhronem časovnem poteku, niti ne more ponujati medijskih vsebin več producentskih hiš. Tok na vsakem nivoju, kakor jih definira Jensen, je namreč tehnološko pogojen in zato lasten vsakemu tehnološko enakemu mediju. Televizijo je torej mogoče misliti v smislu toka, ne glede na kulturni kontekst, v katerem je uporabljana. Ni pa nerazumljivo, da lahko prav s pomočjo obravnave toka, recimo z indeksom gledanja, kakršnega je operacionaliziral Jensen sam, lahko sklepamo na kulturni kontekst oziroma lahko ugotavljamo razlike med posameznimi okolji, kjer ljudje gledajo televizijo¹⁵.

Kot že rečeno, Jensenova razčlenitev toka je postavljena teoretsko razmeroma manj ambiciozno, čeprav njen idejni potencial ne izključuje kakšne širše aplikacije, kakršna je implicirana pri navezavi na Jakobsonov diadni koncept selekcije in izbire (Jensen 1995: 165), kar pa je po mojem mnenju neustrezno. Teoretsko bolj produktivno bi bilo, na primer, tri

nivoje toka mogoče misliti tudi v širšem kontekstu, denimo kot inherenten značaj, lasten človekovi kogniciji in percepciji. Ali pa, naprimer, kot lastnost, ki opredeljuje značaj interpersonalne komunikacije. Ne da bi se spuščal v podrobne izpeljave, naj te možnosti le v grobem nakažem. Že na prvi pogled je namreč jasno, da trije Jensenovi koncepti tokov izhajajo iz treh ločenih elementov, ki se združujejo prav v procesu komunikacije. Tok gledalca izhaja iz pozicije recipienta; super tok izhaja iz pozicije sporočila; tok kanala pa izhaja iz pozicije. Te tri pozicije so ključne v kateremkoli procesu komunikacije, in komunikacija kot taka je nezvedljiva na manj kot to trojno postavitvev. Tako je mogoče koncept "tok kanala" obravnavati kot informacijski vir, kot izvor, usrediščen v subjektu, ki ponuja okolju različne informacije o sebi in o okolju, ki ga obdaja. Koncept "super tok" je mogoče misliti kot celotno ponudbo dražljajev v okolju, torej kot tok, ki vključuje različne informacijske vire in torej različne "toke kanalov". "Tok gledalca" pa je mogoče misliti kot tako ali drugače izbrane (selektivna percepcija, pozornost, (ne)doseganje praga reaktivnosti itd.) fragmente iz ponudbe v okolju, ki vzpostavljajo na eni strani kontakt z različnimi informacijskimi viri in po drugi strani ostajajo znotraj možnosti, ki jih vključuje kompleksna celota super toka. Enako je mogoče misliti celotno subjektovo interakcijo z okoljem in v okolju, pač odvisno od razumevanja informacijskih virov in omejevanja pozornosti le na izbrane vidike posameznikove izbire, kakor se je zgodilo pri Jensenovih televizijskih tokovih. V desetem poglavju Jensen sicer nakazuje izpeljavo možnosti razširitve koncepta televizijskega toka (Jensen 1995: 165–168), toda kaže, da ne z drugim namenom kot tem, da se naveže na Eca in njegovo razumevanje 'enciklopedije'.

***

Po moji oceni najpomembnejši Jensenov prispevek pa je **revitalizacija abduktivne inference**. Sodobna razklanost v znanosti med dvema načinoma logičnega sklepanja – dedukcijo in indukcijo – se kaže kot nepremostljiv metodološki prepad, morda še celo bolj trdovraten od tistega, ki ga vidi Bernstein, čeprav z njim ni nepovezan. Morda razkol ni videti rešljiv, ker se boj okrog njega bije na dveh ravneh, kajti humanizem oziroma kvalitativne raziskovalne paradigme se problema lotevajo z epistemologijo, družboslovje pa z metodologijo (Pinter 1996b). Jensen je prav zaradi tega prepada, sodeč tudi po njegovem pisanju (Jensen in Jankowitz 1990), iz naftalina izkopal izjemno zanimivo Peirceovo adaptacijo načinov logične inference na semiotično teorijo. Argument logike postavlja polarizirano nasprotje na isto raven, na raven metode oziroma logike kot

¹⁶ *Jensen v bistvu kaže, da je mogoče oba problema zelo dobro rešiti; in sicer kompleksnost prikaza problematike rešuje v ekonomični in le najmanjši argumentaciji, priskrbi pa tudi praktično aplikacijo (Jensen 1995: 151–157).*

metode. Abdukcija, ki je v Peirceovi postavitvi primerljiva denimo z inferenčno metodo Sherlocka Holmesa, je namreč tretji avtonomen način logičnega sklepanja, kar pomeni, da ni zvedljiva ne na indukcijo ne na dedukcijo. Abdukcija je vez, ki je postavljena med peirceovski objekt in interpretant, ne da bi bila pri tem potrebna prisotnost empirične, zaznavne evidence. Abdukcija je torej po Peirceu logična inferenca mimo manifestiranega pravila, ki določa zvezo med objektom in reprezentantom, pri čemer za svoj prvi postulat jemlje pravilo oziroma aksiom (Jensen 1995: 149) ali pač rezultat (Jensen 1995: 203 n. 6). Tako so torej rezultati te Jensenove aplikacije dvojni: a) najprej, ker rešuje problem premoščanja metodoloških nasprotij med kvalitativno in kvantitativno raziskovalno paradigmo, ki je – prepad namreč – pravzaprav zelo zgovoren indikator o položaju logike kot metode; in zatem še zato, ker b) poskuša oživiti zanimanje za logiko kot metodo razumevanja oziroma pomenjanja.

a) Jensenovo vračanje k metateoretičnosti semiotike oziroma preseganje sektaštva med pripadniki kvantitativne in kvalitativne paradigme zavzema kar celoten tretji, zadnji del "Theory of Science", ki ga je avtor po Peirceovem zgledu podnaslovil "Second-Order Semiotics" (141–195). Značilnost semiotične izpostavitve metateoretičnemu nivoju je, zdi se, v zavračanju in preseganju neopozitivističnega (ali kriptopozitivističnega, kakor to imenuje Jensen) imperializma v znanosti. Očitno je, da se slednje trdovratno drži raziskovalnih trendov. To neopozitivistično videnje, ki je Jensenu (in tudi še komu drugemu) problematično, je predvsem načelo "poenotenja znanosti na prvi instanci" (145), "na ravni elementarnih podatkov in metodoloških principov." (ibid.) Jensen dokazuje, da je semiotika, kakor si jo je zamislil Peirce, bolj liberalna v obravnavanju logike (ali naj rečem kar logistike raziskovanja). Peirceovska semiotika namreč zagovarja poenotenje sicer diferencirane znanosti šele v zadnji instanci, in sicer v instanci znanstvene skupnosti. Težava metateoretičnega diskurza pa je, da je v visoko kompleksnih primerih razmeroma manj ekonomičen in se hkrati (po definiciji) tudi upira aplikativni uporabi¹⁶, vendarle pa je znanstveni status semiotike v tem trenutku razlog, ki po mojem mnenju takšen diskurz opravičuje, če že ne kar zahteva. Po drugi strani pa rakavo rano empirične evidence Jensen rešuje tudi s tremi kvalitativnimi empiričnimi študijami, osnovanimi tudi na abduktivni tehniki sklepanja.

Po drugi strani pa se zdi pomembno tudi to, da je s tretjo možnostjo sklepanja, abdukcijo, ki je (pri Peirceu) odlično komplementarna prvima dvema, logika revitalizirana kot metoda kognitivne percepcije pojavnega sveta. Ali pa je vsaj v poskusu revitalizacije. *Abdukcija je namreč za razliko od obeh,*

*dedukcije in indukcije, inferenčna metoda, ki v bistvu lahko edina proizvede neko novo idejo, kajti dedukcija kaže, da nekaj mora biti, indukcija, da nekaj dejansko je, abdukcija pa kaže na možnost. Tu se približuje hipotezi, čeprav je, ko nivo odkrivanja zamenjamo z nivojem dokazovanja oziroma "opravičevanja" (Hribar 1991: 75), abdukcijo logično nemogoče abduktivno dokazati¹⁷, medtem ko je hipotezo hipotetično (to je s sistemom drugih hipotez) mogoče utemeljiti. Kljub temu (oziroma ravno zato) pa abdukcija lahko pomeni revitalizacijo logike natančno na mestu proizvajanja novih idej. Menim namreč, da je znanost racionalna natančno v tem, da poskuša ujeti in udejanjiti posameznikovo (znanstvenikovo) konsistentnost, logično konsistentnost percepcije oziroma konsistentnost logične percepcije. Česa takega, kot je logičnost dogajanja, logičnost naravnih zakonov, logičnost pravil v pojavnem svetu – takšnega dogajanja, ki bi bilo logično in hkrati neodvisno od človeka –, ni in ne more biti, saj je logičnost (in, jasno, logika) izključno rezultat načina človekovega zaznavanja pojavnega sveta. In na tem mestu tako Jensen kot tudi Peirce (in še mnogi drugi, predvsem v zgodnji kognitivistiki, lingvistiki ali pa v analitični filozofiji) spregledujejo, da je *logika zato kvečjemu metoda oblikovanja posameznikovega mnenja ali razumevanja, metoda oblikovanja percepcije realnosti, ne pa realnosti same*. Trije načini logične inferenc, kakor jih po Peirceu v pričujočem delu oživlja Jensen, so odličen koncept, dokler imamo pred očmi to, da govorimo o oblikovanju razumevanja; o oblikovanju pomena, konec koncev. Stik posameznika s pojavnim svetom je namreč stimulativen v tem smislu, da vselej postreže s kompleksno in amorfno množico dražljajev, ki pa sami po sebi niso pomenljivi in niso smiselni. Smisel in pomenljivost jim lahko podeli šele posameznik s kognitivnimi operacijami, ki pa so nerazdružljivo zvezane z načini logičnih inferenc.*

¹⁷ Toda tudi induktiven sklep je nemogoče induktivno dokazati, mogoče ga je le opravičiti, kakor je pokazal že (Black 1949). Natančno v tem smislu nekateri celo iščejo razlog, da abdukciji odrekajo samostojnost (Kapitan 1992) oziroma njeno nezvedljivost na preostala tipa inferenc.

Andrej Pinter je študent komunikologije na Fakulteti za družbene vede in urednik študentskega časopisa TEMA.

LITERATURA

- ACHILLE, Yves in Bernard Miège (1994): "The limits to the adaptation strategies of European public service television", *Media, Culture & Society*, 16 (1): 31–46.
- ARCHER, Margaret S. (1996): **Realist social theory: the morphogenetic approach**. Cambridge: Cambridge University Press.
- BERNSTEIN, Richard J. (1983): **Beyond Objectivism and Relativism**. Science, Hermeneutics, and Praxis. Oxford: Blackwell.
- BLACK, Max (1949): **Language and Philosophy: Studies in Method**. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- BOUISSAC, Paul (1976): "The 'golden legend' of semiotics"; *Semiotica* 17(4).

- BOUISSAC, Paul (1996): "Semiotics On Line: Editorial", **The Semiotic Review of Books**, 7(3).
- DADDESIO, Thomas C. (1995): **On Minds and Symbols: The Relevance of Cognitive Science for Semiotics**. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- DASCAL, Marcelo (1983): "A semiotically relevant history of semiotics", v: Tasso Borbó, ur.: **Semiotics Unfolding III**, Proceedings of the Second Congress of the International Association for Semiotic Studies, Vienna, July 1979. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton Publishers.
- ECO, Umberto (1976): **A Theory of Semiotics**. Bloomington: Indiana University Press.
- ECO, Umberto (1984): **The Role of the Raeder. Explorations in the Semiotics of Texts**. Indiana University Press.
- ELLIS, John (1982): **Visible Fictions**. London: Routledge and Keagan Paul.
- FISKE, John (1991): "Semiological struggles", v: J. Anderson, (ur.), **Communication Yearbook**, Vol. 14. Newbury Park: SAGE.
- FULLER, Steve (1991): **Social Epistemology**. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- FULLER, Steve (1994): "Rethinking the university from a social constructivist standpoint", **Science Studies**, 7.
- GEELAN, David R. (v tisku): "Epistemological Anarchy And The Many Forms Of Constructivism", *Studies in Science Education*.
- GIDDENS, Anthony (1986): **The Constitution of Society**. Cambridge: Polity Press.
- GIDDENS, Anthony (1987): **Social Theory and Modern Sociology**. Cambridge: Polity Press.
- GREIMAS, Algirdas J. and Joseph Courtés (1979). **Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage**. Paris: Hachette.
- GROUPE, M (1991): **Traité du signe visuel. Pour une rhétorique d'image**. Paris: Seuil.
- HOOKWAY, Christopher (1985): **Peirce. The argument of Philosophers**. London – Melbourne – Boston – Henley: Routledge and Keagan Paul.
- INNIS, Robert E. (1985): **Semiotics. An Introductory Antology**. Bloomington: Indiana University Press.
- JAKOBSON, Roman (1989): **Lingvistični in drugi spisi**. Ljubljana: ŠKUC.
- JENSEN, Klaus Bruhn (1988): "News as social resource", **European Journal of Communication**, 3(3).
- JENSEN, Klaus Bruhn (1990): "The politics of polysemy: Television news, everyday consciousness and political action", **Media, Culture & Society**, 12(1).
- JENSEN, Klaus Bruhn (1991): "When is meaning?" v: J. Anderson, ur. **Communication Yearbook**, Vol. 14. Newbury Park: SAGE.
- JENSEN, Klaus Bruhn (1994): "Reception as flow: The 'new television viewer' revisited", **Cultural Studies**, 8(2).
- JENSEN, Klaus Bruhn (1995): **The Social Semiotics of Mass Communication**. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE.
- JENSEN, Klaus Bruhn (Pred objavo): "The Empire's Last Stand: Reply to Rosengren", *European Journal of Communication*.
- JENSEN, Klaus Bruhn in Karl Erik ROSENGREN (1990): "Five traditions in Search of the Audience." **European Journal of Communication**, 5 (2–3).
- JENSEN, Klaus Bruhn in Nicholas W. JANKOWSKI, ur. (1991): **A Handbook of Qualitative Methodologies for Mass Communication Research**. London – New York: Routledge.
- JOHANSEN, Jorgen Dines (1993): **Dialogic Semiosis. An Essay on Signs and Meaning**. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- JUSTIN, Janez (1989): "Peircev pragmatični koncept semiotične forme", **Problemi in eseji**, 1.
- JUSTIN, Janez (1990): "Semiotika: od 'znaka' k 'operacijam' ", **Problemi in eseji**, 2.
- KAPITAN, Tomis (1992). "Peirce and the autonomy of abductive reasoning", **Erkenntnis**, 37(1).
- KNORR-CETINA, Karen (1994): "A Sociological Notion of Fiction", **Theory, Culture and Society**, 11(3).

- LAING, Stuart (1991): "Raymond Williams and the cultural analysis of television", **Media, Culture & Society**, 13(2).
- LASH, Scott and John URRY (1994): **Economies of Signs and Space**. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE.
- LEVY, Mark R. in Michael GUREWITZ, ur. (1993): **Defining Media Studies: Reflections on the Future of the Field**. New York – Oxford: Oxford University Press.
- LUHMANN, Niklas (1988): "Und die letzte Mode in der Erkenntnis Theorie heißt 'Radikaler Konstruktivismus' " v: **Erkenntnis und Konstruktion**. Bern: Benteli.
- LUTHAR, Breda (1996): "Analiza medijskega vpliva v semiotiki družbi", **Teorija in praksa**, 33(2).
- MALI, Franc (1994): **Znanost kot sistemski del družbe**. Ljubljana: FDV
- MALMGREN, Bertil (1984): "Sur un projet d'histoire de la semiotique", v: Tasso Borbé (ur.). **Semiotics Unfolding I, Proceedings of the Second Congress of the International Association for Semiotic Studies, Vienna, July 1979**. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton Publishers.
- MARANDA, William (1989): "Culture and Semiotics", v: Walter Koch, ur. **Culture and Semiotics**. Bochum: Brockmeyer.
- MATURANA, Humberto R. and Francisco J. VARELA (1980): **Autopoiesis and cognition: The Realization of the Living**. Dordrecht: Reidel Co.
- MIHELJAK, Vlado (1995): **Camera obscura psihologije: Konstrukcija in rekonstrukcija teorij v psihologiji**. Ljubljana: FDV.
- MOČNIK, Rasiko (1989): "Teoretik za vse čase: spremna beseda", v: Roman Jakobson. **Lingvistični in drugi spisi**. Ljubljana: ŠKUC.
- NEWCOMB, Horace (1991): "The search for media meaning", v: J. Anderson, ur. **Communication Yearbook**, Vol. 14. Newbury Park: SAGE.
- NÖTH, Winfried (1995): **Handbook of Semiotics**. Bloomington: Indiana University Press.
- PARRET, Herman (1983): "La sémiotique comme projet paradigmatique dans la histoire de la philosophie", v: A. Eschbach in J. Trabant, ur., **History of Semiotics**. Amsterdam – Philadelphia: Joel Benjamins.
- PEIRCE, Charles Sanders (1931–1958): **Collected Papers of Charles Sanders Peirce** 1–8. C. Hartshorne and P. Weiss, ur., 1–6; A.W. Burks, ur., 7–8. Cambridge: Harvard University.
- PELC, Jerzy (1992): "The Methodological Status of Semiotics: Sign, Semiosis, Interpretation and the Limits of Semiotics", v: M. Balat, J. Deladalle-Rhodes, G. Deladalle, ur., **Signs of Humanity / L'homme et ses signes**, I. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- PINTER, Andrej (1996) "Težave teorije in evidence: empirična paradigma raziskovanja jaunega mnenja pod lupo", **Teorija in praksa**, 33(3).
- PINTER, Andrej (v tisku): "Epistemology of semiotics and epistemology with semiotics", **Trames**, 1(1).
- PONZIO, Augusto (1990): **Man as a Sign. Essays on the Philosophy of Language**. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- POPPER, Karl R. (1994): **Realism and the Aim of Science. From the Postscript to the Logic of Scientific Discovery**. London – New York: Routledge.
- POPPER, Karl R. in John C. ECCLES (1993): **The Self and its Brain: An Argument for Interactionism**. London, New York: Routledge.
- PRIETO, Luis (1975): **Pertinence et pratique: Essai de sémiologie**. Paris: Minuit.
- RORTY, Richard (1979): **Philosophy and the Mirror of Nature**. Princeton: Princeton University Press.
- ROSENGREN, Karl Erik (1996): "Review article: Klaus Bruhn Jensen, *The Social Semiotics of Mass Communication*. London: Sage, 1995", **European Journal of Communication**, 11(1).
- SAUSSURE, Ferdinand de (1994): **Cours de linguistique générale**. Paris: Bibliothèque scientifique Payot.

- SCHMIDT, Siegfried J. (1992): "Der Radikale Konstruktivismus: Ein neues Paradigma im interdisziplinären Diskurs", v: S. J. Schmidt, ur., **Diskurs des radikalen Konstruktivismus**. Frankfurt am Main: Surkamp.
- SEBEOK, Thomas A. (1986): **Encyclopedic Dictionary of Semiotics**. Berlin: Mouton de Gruyter.
- SEBEOK, Thomas A. and Jean UMIKER-SEBEOK, ur. (1995): **Advances in Visual Semiotics: The Semiotic Web 1992–93**. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- SEBEOK, Thomas A., Jean UMIKER-SEBEOK with Evan P. YOUNG, ur. (1991) **Recent Developments in Theory and History**. *The Semiotic Web 1990*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- SHERIFF, John K. (1994): **Charles Peirce's Guess at the Riddle: Grounds for Human Significance**. Bloomington: Indiana University Press.
- SINGER, Milton (1984): **Man's Glassy Essence: Explorations in Semiotic Anthropology**. Bloomington: Indiana University Press.
- SOLOMON, Joan and John ZIMAN (1994): "How groups construct their science", **Science Studies**, 7(1).
- SONESSON, Göran (1996): "An essay concerning images: From rhetoric to semiotics by way of ecological physics", **Semiotica**, 109 (1–2).
- ŠKERLEP, Andrej (1995): "Maturana pred Luhmannom: kognicija, socialni sistemi in komunikacija", **Teorija in praksa**, 32 (9–10).
- TEJERA, Victor (1988): **Semiotics from Peirce to Barthes: A conceptual introduction to the study of communication, interpretation and expression**. Leiden – New York – København – Köln: E. J. Brill.